

V. ZAGOSPODAROWANIE ZATYLNYCH CZĘŚCI DZIAŁEK

W niniejszym rozdziale omówimy sposoby zagospodarowania pozostałych części posesji, w tytule rozdziału określonych jako zatylne. Określenie zatylne może być mylące wobec działek, na których budynki przyfrontowe nie zajmowały początkowo całej szerokości parceli. Jako część zatylną należy rozumieć obszar parceli pozostały po postawieniu budynku przy ulicy.

Ustalenie sposobów zagospodarowania niezabudowanej części parceli możliwe jest dzięki zastosowaniu analizy funkcjonalnej odkrywanych obiektów. Ze względu na fakt, że obiekty te zachowane są często tylko fragmentarycznie, interpretacja ich funkcji bywa z konieczności w mniejszym lub większym stopniu hipotetyczna. W trakcie zbierania materiałów do katalogu autor pozwolił sobie w kilku przypadkach, obok rekonstrukcji funkcji przedstawionej przez odkrywców, na własną analizę i interpretację. Stało się tak w przypadku obiektów odkrytych na zapleczu posesji Zaułek Niski 27-29 i 31. W niniejszym opracowaniu autor pomija datowane na średniowiecze obiekty, których funkcji nie rozpoznano. Zebrany materiał źródłowy został podzielony na następujące grupy:

- budynki zatylne,
- piwnice wolno stojące: ziemianki i półziemianki,
- magazyny żywności: jamy zasobowe, chłodnie i beczki,
- urządzenia do pozyskiwania i dystrybucji wody: studnie, wodociągi, rząpie,
- urządzenia kloaczno-kanalizacyjne: szalety – doły kloaczno-odpadkowe, rowy odprowadzające nieczystości i odwadniające – rynsztoki, beczki – rząpie odwadniające,
- obiekty związane z placem budowy: wybierzy-ska piasku, doły na wapno, doły z gliną,
- obiekty związane z produkcją rzemieślniczą: jamy garbarskie, kadzie piwowskie, piecowiska do obróbki cieplnej, płuczki.

W takiej też kolejności prześledzimy częstotliwość występowania poszczególnych obiektów oraz ich rozmieszczenie w obrębie posesji.

Pamiętając o zastrzeżeniu z początku niniejszego rozdziału, dotyczącego rozumienia pojęcia tzw. zatylnej części działki, przechodzimy do pojęcia budynku zatylnego, pod którym rozumiemy budowlę, usytuowaną z tyłu, tj. za domem przyfrontowym. Na wczesnonowożytnych planach Wrocławia budynki zatylne pojawiają się często. Na panoramie Weine-ra z 1562 r. widzimy je na zapleczach działek po obu stronach ulicy Biskupiej, po południowej stronie ul. Ofiar Oświęcimskich i po zachodniej stronie ul. Wierzbowej. Niewielkie budynki, które można uznać za zatylne, widoczne są również na parcelach przy ul. Kacerska Górka. Jedynie działki przy ul. Zaułek Niski są pozbawione budynków zatylnych (ryc. 2). Natomiast na późniejszym planie Meriana, także na zapleczu parcel, tworzących południową pierzeję ul. Zaułek Niski, umieszczono budynki zatylne, zlokalizowane tuż przy samej fosie (ryc. 3).

Chociaż obecność budynków zatylnych jest dobrze poświadczona w źródłach kartograficznych, w materiale wykopaliskowym rzadko natrafiamy na ich relikty. Wynika to zapewne z faktu, że konstrukcja takich budynków była nietrwała, płytko fundamentowana i tylko sporadycznie podpiwniczana. Prawdopodobnie ich pozostałości uległy zniszczeniu także w trakcie rozbudowy kamienic w XIX-XX stuleciu. Na interesującym nas obszarze relikty budynków zatylnych odkryto na posesjach przy ulicach:

- Kacerska Górka 17-19/Nowa 40; obiekt 1 (2), obiekt 2 (2) i obiekt 2(3),
- Kacerska Górka 8; zespół słupów i pali fundamentowych oraz ława fundamentowa interpretowana jako pozostałość budynku postawionego tuż przy krawędzi fosy,
- Ofiar Oświęcimskich 33 (18), relikty dwuskrzydłowego budynku gotyckiego,

– Ofiar Oświęcimskich 39 (21); obiekt 47 (76) i obiekt 63,

- Wierzbowa 2; obiekt 1 (1),
- Wierzbowa 4; obiekt 4 (7),
- Biskupia 2; obiekt 1 (3) i obiekt 3 (3),
- Biskupia 15; obiekt 1(2).

Najciekawszy zespół obiektów znajdował się na posesji Kacerska Górka 17-19/ Nowa 40. Szczególnie cenne dla naszych rozważań jest odkrycie obiektu 1 (2). Była to partia piwniczna budynku, wzniesionego w konstrukcji szkieletu drewnianego, z szachulcowym wypełnieniem ścian. Budynek ten, postawiony około 15 m od frontu posesji spłonął, a w obrębie jego zasypiska znaleziono zwarty zespół zabytków z 2. połowy XIII i początków XIV w. (ryc. 29) Obecność beczek w obrębie piwnicy budynku świadczyć może o jej magazynowej funkcji. Jak już wspomniano w poprzednim rozdziale, budynek ten w swojej partii naziemnej mógł pełnić funkcję mieszkalną. Przemawiałoby za tym jego spore rozmiary i trwała konstrukcja. W czasach swojego funkcjonowania był to bowiem największy budynek na tej posesji i, mimo iż ulokowany w jej tylnej części, pełnił zapewne funkcję głównego budynku mieszkalnego. Obiekty 2 (2) i 2 (3) nie były podpiwniczone. Pierwszemu z nich przypisywana jest funkcja mieszkalna, zaś drugi był najprawdopodobniej wolno stojącą szopą. Oba leżały na samym krańcu działki, około 17-20 m od frontu posesji. Datowano je na XIII-XIV stulecie. Ława fundamentowa wraz z zespołem pali i słupów odkryta w obrębie posesji Kacerska Górka 8, tuż przy fosie, interpretowana jest jako pozostałość niewielkiego budynku o nieokreślonym przeznaczeniu.

Również na krańcu posesji przy ul. Ofiar Oświęcimskich 33 (18) odkryto relikty budynku zatylnego. W odróżnieniu od poprzednich był on murowany. Dwa kolejne budynki zatylne odsłonięto na posesji Ofiar Oświęcimskich 39 (21). Pierwszy z nich (obiekt 47), opierający się częściowo na dawnym murze obronnym będącym granicą posesji, wzniesiony został w konstrukcji szkieletowej. Także ten budynek stanął więc na najbardziej oddalonej od frontu części działki (ryc. 34). Po drugim przetrwała piwnica (obiekt 63), wzniesiona w technice zrębowej, usytuowana w obrębie budynku o szachulcowej konstrukcji ścian. Znajdowała się ona w odległości około 18 m od frontu posesji.

Dwa obiekty odkryte przy ul. Wierzbowej to również pozostałości piwnic pod budynkami wzniesionymi w konstrukcji szkieletowej, z szachulcowym wypełnieniem ścian. Były one oddalone od frontu posesji o około 30-33 m. Ze względu na obecność piwnic możemy przyjąć, że budynki te pełniły funkcje magazynów. Identyczną konstrukcję i funkcję miały dwa obiekty odnalezione na zapleczu posesji

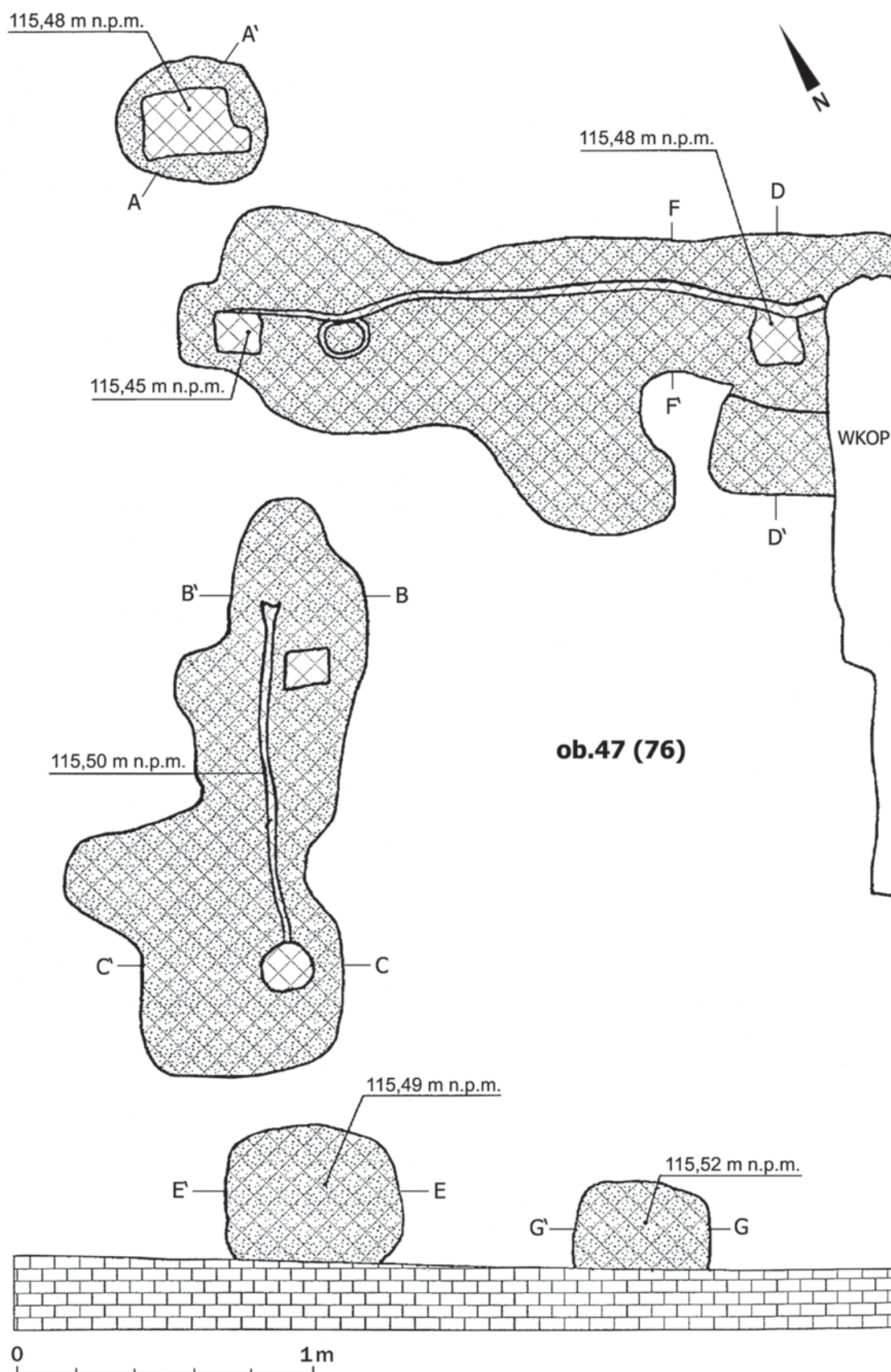
Biskupia 2 (ryc. 11) oraz jeden z parceli Biskupia 15 (ob. 1 (2), ryc. 35). Jednak położenie tych ostatnich (w odległości tylko około 14-15 m od frontu posesji) wyraźnie różni się od położenia pozostałych obiektów. Najprawdopodobniej umieszczone były one nie na krańcach, lecz mniej więcej w połowie głębokości działki.

Określenie „budynek zatylny”, jak widzimy w świetle powyższych przykładów, odpowiada jego położeniu z tyłu domu przyfrontowego. Budynek taki leżał najczęściej tuż przy tylnej granicy działki, lub wręcz się o nią opierał. Wyjątkiem są tu budynki z posesji przy ul. Biskupiej. Zebrany materiał pozwala także na interpretację sposobów wykorzystania budynku zatylnego. Czasami, jak już kilkakrotnie wspomniano, mógł funkcjonować jako mieszkalny²², często był magazynem lub warsztatem. Całkiem prawdopodobne, że w niektórych przypadkach łączył w sobie wszystkie trzy wymienione funkcje. Szopa odnaleziona na posesji Kacerska Górka 17-19, mogła służyć do przetrzymywania zwierząt, jednak obecność pieca (ob. 3 (3)) w jej najbliższym sąsiedztwie, bądź też nawet w jej obrębie, pozwala dopatrywać się tam także funkcji mieszkalnej bądź produkcyjnej.

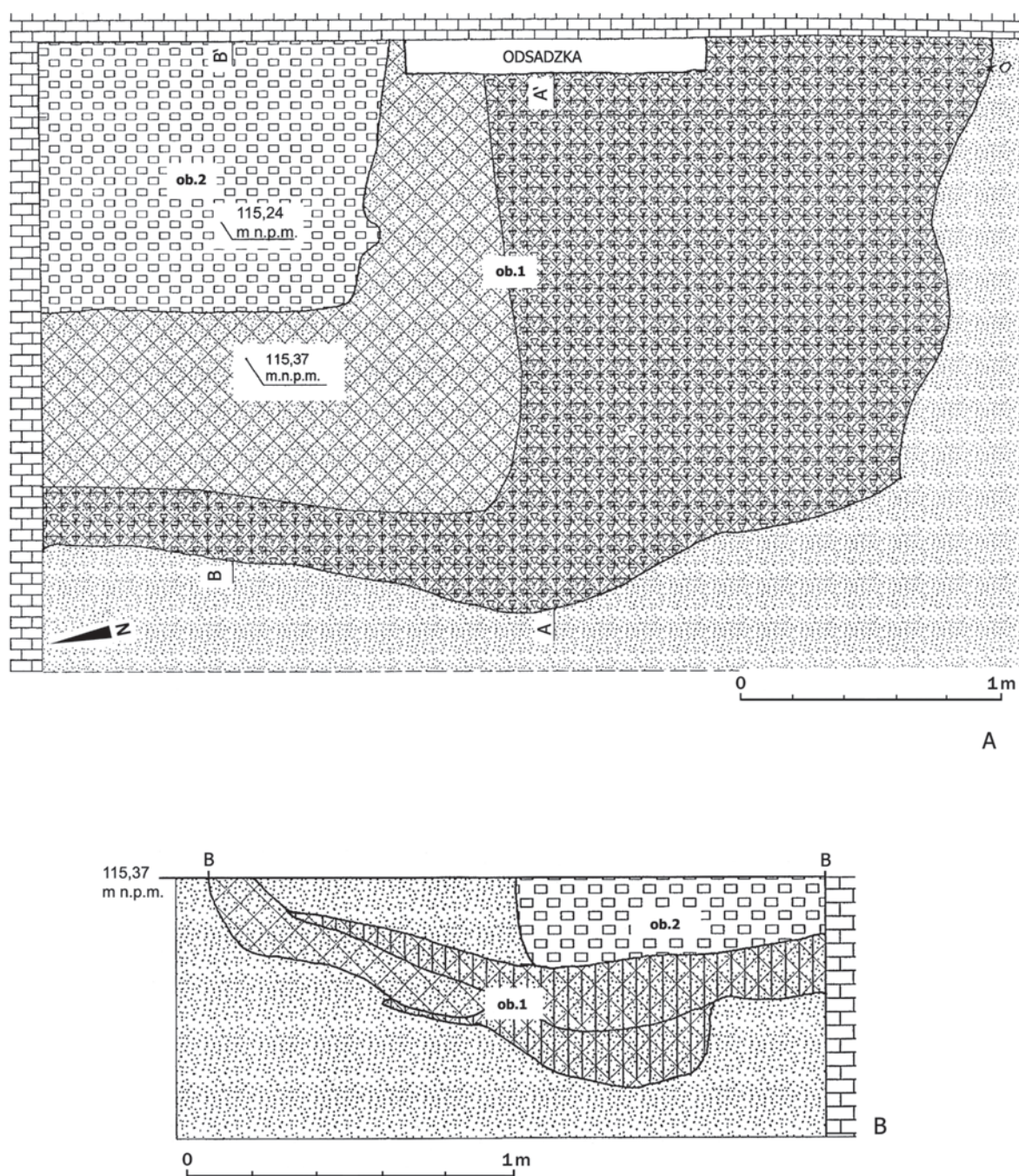
O wiele liczniej niż budynki zatylne są reprezentowane ziemianki lub półziemianki, interpretowane jako wolno stojące piwnice. W opracowaniach wyników badań, z których korzystałem, podstawowym kryterium rozróżniającym ziemiankę od półziemianki była głębokość zachowanej jamy piwnicznej. Obiekty płytsze były z reguły traktowane przez odkrywców jako półziemianki²³. Dodatkowym utrudnieniem jest fragmentaryczność źródeł. Czasami nie jesteśmy w stanie powiedzieć czy mamy do czynienia z wolno stojącą piwniczką, czy też jest to element budowli (jej partia piwniczna) posiadającej partię naziemną. Interpretacja ziemianki, usytuowanej w obrębie działki, jako wolno stojącej piwniczki, nasuwa się przede wszystkim poprzez analogie do czasów nowożytnych, gdzie tego typu obiekty spotykane są powszechnie (na przykład w ogrodach na zapleczu kamienicy przy ul. Sołtysowskiej 50 we Wrocławiu).

²² Większość mieszkańców średniowiecznego Wrocławia była dzierżawcami posesji, a nie ich właścicielami (patrz M. Goliński 1997). Tak więc założenie, że budynki zatylne oprócz tego, że były warsztatami, czy magazynami, mogły pełnić również funkcje mieszkalne, wydaje się słuszne.

²³ Podstawowym kryterium odróżniającym konstrukcję ziemiankową od półziemiankowej jest sposób budowy dachu, a więc elementu najtrudniejszego do prawidłowej interpretacji w materiale archeologicznym. Za półziemiankę przyjmuje się budynek zagłębiony w podłoże, którego dach nie opiera się bezpośrednio o grunt. Kryterium głębokości obiektu część badaczy zupełnie odrzuca, jako mylące i nieostre (patrz Piekalski 1991, s. 19, tam również dalsza literatura).

Ryc. 34. Ul. Ofiar Oświęcimskich 39 (21), ob. 47 – relikt budynku zatylnego. Wg P. Guszpita i A. Limisiewicz (1998)
 Abb. 34. Junkernstraße 39 (21), Ob. 47 – Reste des Hinterhauses. Nach P. Guszpit und A. Limisiewicz (1998)

Ryc. 35. Ul. Biskupia 15, sektor 2, ob. 1 i 2 (podpiwniczony dom zatylny i młodszy dół na wapno).
 Rzut i profil. Wg K. Bykowskiego i in. (2000)
 Abb. 35. Bischofsgasse 15, Sektor 2, Befunde 1 und 2 (unterkellertes Hinterhaus und jüngere Kalkgrube).
 Grundriss und Profil. Nach K.Bykowski et alii (2000)

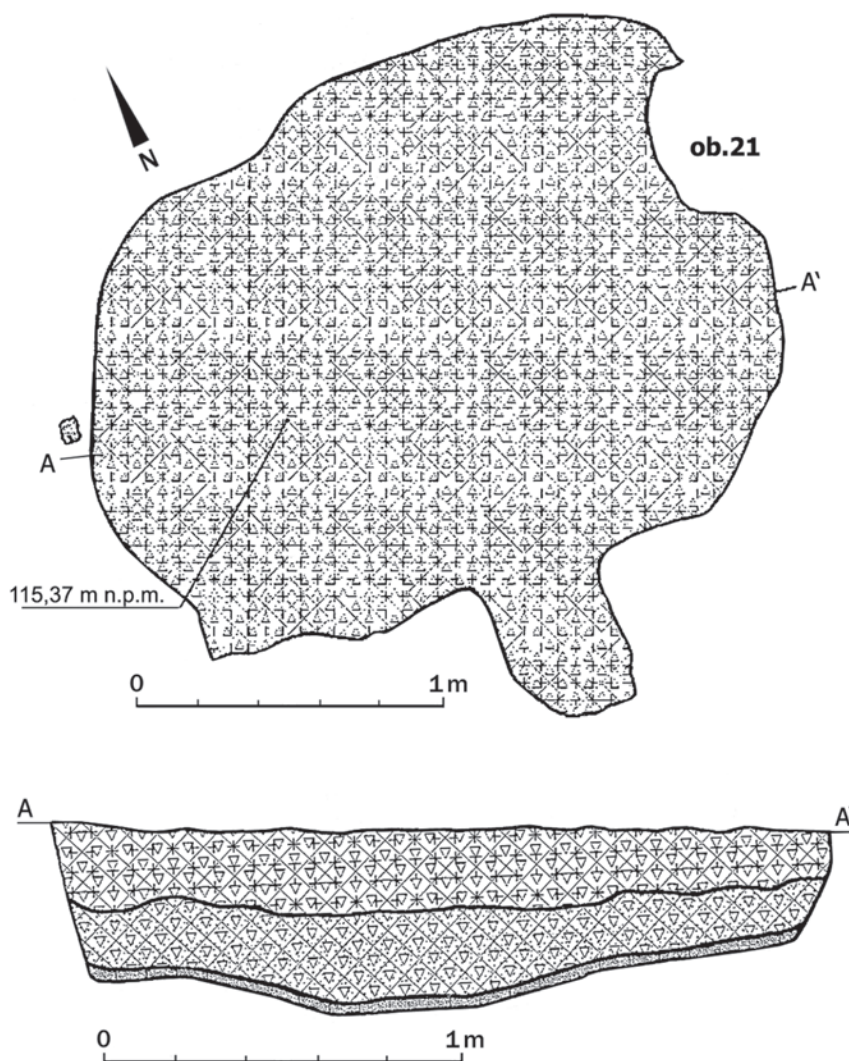
Wolno stojące piwniczki znalezione na posesjach 15 i 17-19 po południowej stronie ulicy Kacerska Górka były rozmieszczone w odległości około 20 m od frontu tych działek. W przypadku parceli nr 15 oznaczało to położenie w odległości około 2/3 od frontu działki, ale dla posesji nr 17-19 był to już teren przy

jej tylnej granicy. Piwniczka odnaleziona na parceli Ofiar Oświęcimskich 33 (18) poprzedzała powstanie tam budynku zatylnego i znajdowała się tuż przy krańcu działki. Piwniczka (ob. 21), zlokalizowana na sąsiedniej parceli nr 35, również odkryta została tuż przy południowej granicy posesji (ryc. 36). W koń-

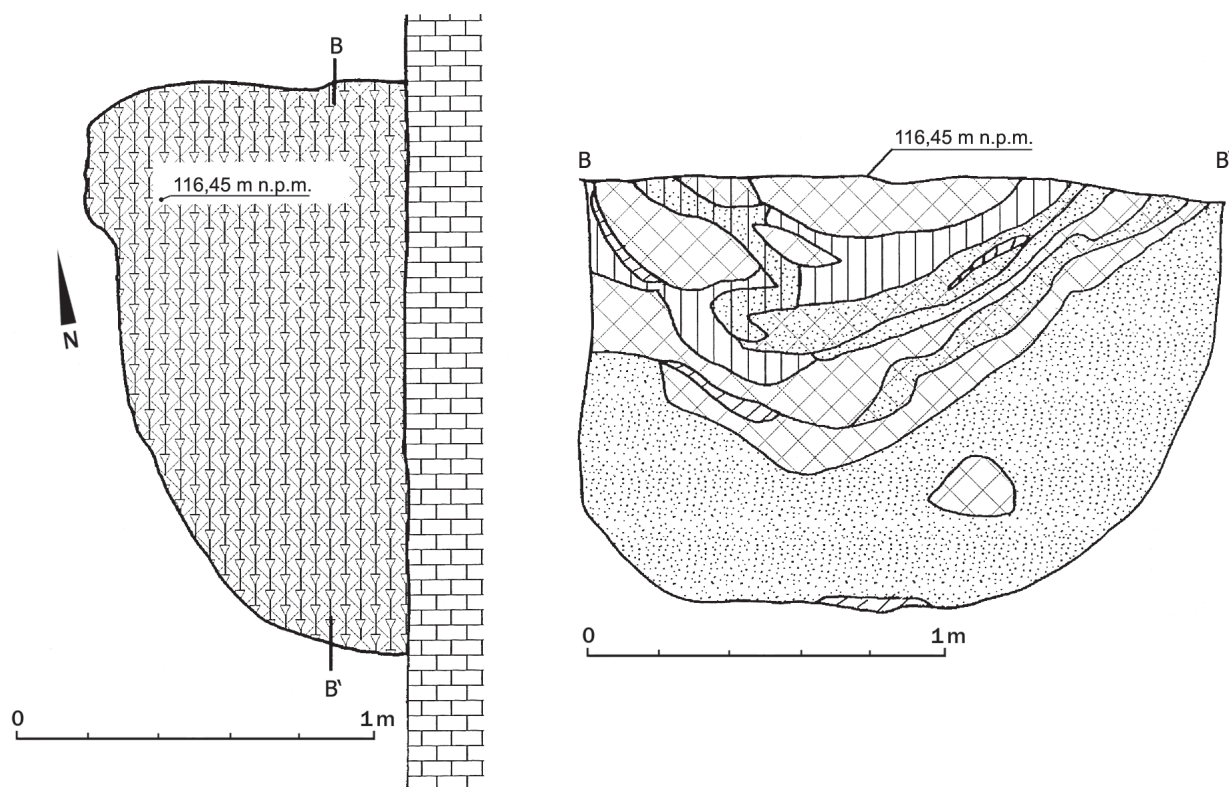
cowej części działki ulokowany był też obiekt nr 59 z posesji 37 (20) oraz obiekt nr 45 z parceli 39 (21). Na posesji przy Ofiar Oświęcimskich 39 (21) odnaleziono jeszcze jedną wolno stojącą piwniczkę (ob. 67). Jej lokalizacja odbiegała od pozostałych. Znajdowała się ona bowiem w odległości około 2/3 od frontu działki. Funkcja tego obiektu nie została przez jego odkrywców do końca zdefiniowana, być może jest to pozostałość piwnicy pod budynkiem (Guszpit, Limisiewicz 1998, s. 133).

Bardzo ciekawych informacji dostarczył nam obiekt nr 1 (2) z parceli przy Wierzbowej 3. Jego dno było wyłożone drewnem, zaś w zasypisku znaleziono tygle odlewnicze i półfabrykaty wyrobów brązowych. Taki zespół zabytków jest przez odkrywców interpretowany jako pozostałość wytwórczości rzemieślniczej (Babij i in., 2001, s. 50-52). Piwniczka

znajdowała się tuż przy tylnej granicy parceli. Również w krańcowej części tej samej posesji odnaleziono jeszcze jeden obiekt (nr 2 (7)), interpretowany jako piwniczka, ale rozpoznany tylko fragmentarycznie. Niewielka, wolno stojąca piwniczka o drewnianych ścianach znajdowała się też na sąsiedniej parceli przy Wierzbowej 4 (ob. 1 (2)), w odległości około 2/3 od frontu działki do jej granicy. Odkryta na posesji przy Biskupiej 15 niewielka, dobrze zachowana piwniczka (obiekt 1 (1)), była usytuowana zaledwie w odległości 5 m od frontu posesji. Od przedstawionych powyżej obiektów różniła ją nie tylko lokalizacja, ale i wcześniejsza chronologia (2. połowa XIII w.). Na krańcu tej samej posesji, znaleziono drugi obiekt interpretowany jako piwniczka – ziemianka (ob. 4 (2)), datowany również na 2. połowę XIII w. Kolejną ziemiankę (ob. 3, Biskupia 1a, sekt.

Ryc. 36. Ul. Ofiar Oświęcimskich 35. Rzut i profil piwniczki (ob. 21). Wg P. Guszpita i A. Limisiewicza (1998)
Abb. 36. Junkernstraße 35. Grundriss und Profil des Kellers (Ob. 21). Nach P. Guszpit und A. Limisiewicz (1998)

Ryc. 37. Ul. Oławska 69/ Biskupia 1-1a. Rzut i profil ziemianki (ob. 3). Rys. P. Konczewski
 Abb. 37. Altbüßerohle 69/ Bischofsgasse 1-1a. Grundriss und Profil der Grube (Ob. 3). Gezeichnet von P. Konczewski

1) odsłonięto w krańcowej części posesji, zwróconej frontem do ul. Oławskiej (ryc. 37). Ze stratygrafii nawarstwień wynika, że powstała ona już po wybudowaniu na tej parceli wodociągu ceramicznego, a przed postawieniem trzeciego traktu kamienicy gotyckiej. Okres jej użytkowania przypada na przełom XIV i XV w. Piwniczka (ob. 3 (6)) odnaleziona na posesji przy Biskupiej 4 została przeze mnie błędnie zinterpretowana w trakcie badań terenowych (Babij i in. 1999, s. 81-82). Obecnie sądzę, że jest to pozostałość piwnicy pod drugim traktem budynku starszego od kamienicy murowanej (ryc. 11). Wraz z sąsiednim obiektem 2 byłyby one pozostałością partii piwnicznej budynku frontowego z 2. połowy XIII – początku XIV w.²⁴.

Omówione piwniczki mają pewne cechy wspólne. Ich powierzchnia z reguły nie przekracza 4 m². W odróżnieniu od ziemianek wczesnośredniowiecznych brak jest w nich jakichkolwiek urządzeń grzewczych²⁵, które mogłyby wskazywać na wykorzystywa-

nie ich do celów mieszkalnych (Kaźmierczyk 1966-70, s. 380, 385, 407; Jaworski 1999, s. 61-66). Prawie wszystkie zlokalizowane są w tylnej partii parcel. Z dużym prawdopodobieństwem możemy przyjąć ich funkcję magazynową za podstawową dla tego typu obiektów. W wyjątkowych sytuacjach odkrywano w nich ślady wytwórczości rzemieślniczej (ul. Wierzbowa 3). Ziemianka lub półziemianka poprzedza czasami powstanie budynku zatylnego, jak to miało miejsce przy ul. Ofiar Oświęcimskich 33 (18). Podobieństwo funkcji i lokalizacji tych dwóch kategorii obiektów w obrębie posesji pozwala na wysunięcie przypuszczenia, że wolno stojące piwniczki były zredukowaną do minimum formą budynku zatylnego.

Kolejna grupa obiektów, odkrywanych na zapleczach średniowiecznych działek miejskich, pełniła również funkcję magazynów. Przez odkrywców określano je mianem chłodni, magazynów żywności, czy też jam zasobowych. Przechodząc do opisu tego typu obiektów, należy zaznaczyć, że interpretacja ich funkcji jest tylko hipotetyczna. Nie zostały w nich bowiem odnalezione ślady żywności. Określeniem chłodni jednoznacznie wskazujemy na przechowywanie w nich łatwo psujących się produktów. Mogły mieć one postać wkopanych w podłoże koszy, beczek, czy – najczęściej – skrzyń. Jamy zasobowe nie

²⁴ Patrz rozdział omawiający budynki przyfrontowe.

²⁵ Wyjątkiem jest półziemianka z posesji Kacerska Górka 5, ob. 15. W jej obrębie znajdowało się palenisko, jednak jej wczesne datowanie – połowa XIII w., na tle pozostałego materiału archeologicznego sugeruje, że jest to obiekt z okresu przedparcelacyjnego, nie jest wobec tego związana z młodszą parcelą.

miały trwałej konstrukcji ścian²⁶. Jako chłodnię do przechowywania owoców zinterpretowano obiekt nr 10, odkryty na parceli Kacerska Górka 11. W rzucie poziomym miał kształt prostokąta o wymiarach 1,3 x 1,6 m, z pionowymi ściankami w przekroju pionowym. Niestety, żadne ślady konstrukcji ścian nie zachowały się. Obiekt ten znajdował się w przedniej partii posesji w czasie, kiedy frontowa część tej parceli była jeszcze niezabudowana. Jednoznaczne zakwalifikowanie tego obiektu do kategorii chłodni wydaje się nadinterpretacją. Autor sprawozdania sam przyznaje, że mogła to być równie dobrze wolno stojąca piwniczka (Tymciów 1993, s. 249).

Dwa kolejne obiekty o charakterze chłodni odkryto na posesji Kacerska Górka 13/Nowa 36 (ob. 1 i 2 z posesji Nowa 36). Były to skrzynie wkopane w piaszczyste podłoże, zbudowane z dranic łączonych w narożach na zrąb (ryc. 38). Po zaprzestaniu użytkowania tych obiektów jako chłodni zasypało je śmieciami (Bykowski in. 2000, s. 135-138). Znajdowały się one w krańcowej partii posesji. Kolejną chłodnię odkryto w obrębie posesji Kacerska Górka 17-19/ Nowa 40 (ob. 3 (1)). Była to skrzynia wykonana z dranic w technice zrębowej, z podłogą w partii dolnej. Obiekt 1/7 (3), opisany jako chłodnia (Bykowski i in. 2000, s. 87-95), zdaniem autora niniejszej analizy był studnią czerpalną (ryc. 39). Co nie wyklucza możliwości przechowywania w niej łatwo psujących się produktów żywnościowych²⁷. Oprócz już wymienionych odnaleziono jeszcze trzy chłodnie – magazyny, bądź jamy zasobowe (ob. 3 (1), 4 (2), 4 (3)). Konstrukcja ścian tych obiektów nie została rozpoznana. Chłodnie te były zlokalizowane tuż przy tylnej granicy posesji.

Skrzynię wkopaną w podłoże, datowaną w przybliżeniu na XV w., odsłonięto na posesji Kacerska Górka 8 (ob. 3/92). Znajdowała się ona w tylnej partii posesji (Berdula i in. 1993, s. 113). Funkcję magazynową (ryc. 40) przypisać można też beczkom odkopanym w obrębie obiektu 1, sekt.2 (Bykowski i in. 2000, s. 67-120)²⁸. Kadź – beczkę, zbudowaną z klepek dębowych, odnaleziono na posesji Kacerska Górka 10, tuż przy murowanym nadbrzeżu fosy, i datowano, podobnie jak samo nadbrzeże, na XV/XVI w. Na działce Zaulek Niski 43, w odległości około 2/3 od frontu posesji do jej tylnej granicy, zlokalizowano kolejną chłodnię. Miała ona inną konstrukcję niż opisane dotychczas obiekty. Zbudowana była z desek pionowo wbitych w podłoże i od środka rozepchanych poziomymi ramami (Piwko, Romanow 1993, s. 75). Dużą jamę zasobową (2,6 x 2,85 m, ob. 2 (1)), datowaną na przełom XIV i XV stulecia, odkryto w tylnej partii posesji Wierzbowa 2. W obrębie tej parceli odkopano też dwa inne obiekty, określone jako dół na warzywa i magazyn produktów żywnościowych. Tak szczegółowe określenie funkcji tych obiektów nie wydaje się uzasadnione (Babij i in. 2001, s. 18).

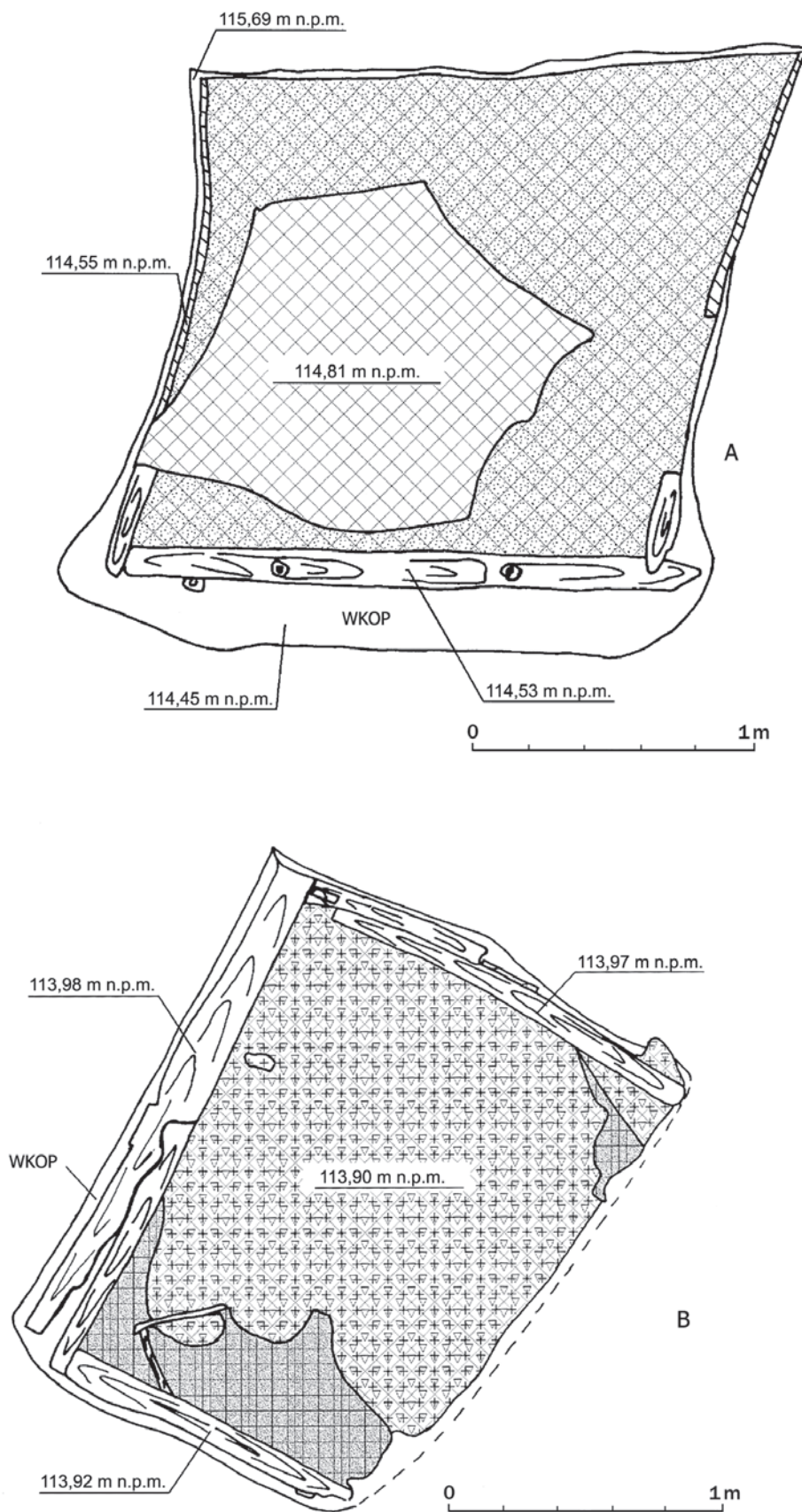
Kolejny obiekt, interpretowany jako jama zasobowa, odnaleziony został na parceli Wierzbowa 4 (ob. 2 (2)). Miał niewielkie wymiary, 0,65 x 1,5 m w rzucie poziomym, a w przekroju regularny kształt nieckowaty. Nie stwierdzono obecności konstrukcji ścian (Babij i in. 2001, s. 83). Chłodnię – magazyn odnaleziono również w odległości około 22 m od frontu posesji Biskupia 15 (Bykowski i in. 2000, s. 25-29). Jednak tutaj zarówno rozmiar (1,8 x 3 m), jak i konstrukcja, wskazywałyby raczej na pozostałość dużej ziemianki, zapewne pełniącej funkcję magazynową. Obiekt określony jako chłodnia-magazyn odnaleziony został na posesji Biskupia 1a (ob. 4, sekt.1). Była to jama o wymiarach około 1 x 1 m i głębokości około 1 m. Wokół jamy znaleziono ślady zadaszenia (ryc. 41). Odkryta konstrukcja, datowana w przybliżeniu na XV wiek, została zlokalizowana w krańcowej partii posesji (Babij i in. 1999, s. 14-15). Identyczną lokalizację miał kosz o średnicy 0,5 m (ob. 4, sekt. 2), odkryty na tej samej posesji. Kosz był wkopany w podłoże i miał dno uszczelnione gliną (ryc. 42). Temu datowanemu na XIV wiek obiektowi przypisywana jest funkcja magazynu – chłodni (Babij i in. 1999, s. 20).

Zaprezentowane przykłady domniemanych magazynów żywności nie miały jednakowej konstrukcji. Najczęściej spotykane są jamy wkopane w podłoże,

²⁶ Tzw. „jamy zasobowe” są charakterystyczne dla stanowisk o metryce pradziejowej, gdzie takim określeniem nazywa się obiekty służące do masowego przechowywania żywności, co czasami jest poparte odkrywanymi w nich resztkami żywności. Używanie określenia „jama zasobowa” dla obiektów o metryce późnośredniowiecznej wynika najczęściej z powierzchownego podobieństwa formy do obiektów pradziejowych. Bardziej odpowiednie wydaje się określenie ich jako jamy gospodarcze.

²⁷ Jest rzeczą powszechnie znaną, że studnie są i były w przeszłości wykorzystywane jako chłodnie, jednak odmawianie omawianemu obiektowi jego podstawowej funkcji (studni), wynikającej choćby z typowo „studziennej” konstrukcji, wydaje się nadinterpretacją. Według autora opisu obiektu zamieszczonego w sprawozdaniu konserwatorskim, dr. A. Limisiewicza, o magazynowym charakterze tegoż przesądziła ażurowa podłoga wykonana z dranic, umieszczona według tego badacza u góry cembrowiny wewnętrznej, co automatycznie uniemożliwiało pobór wody. Moim zdaniem takiej podłogi nie było, a jedna z dranic, która faktycznie leżała na cembrowinie dolnej, została wyłamana z jej ścianki, bądź też umieszczona tam intencjonalnie, ale nie w charakterze podłogi, a ewentualnie wąskiego podestu pomiędzy cembrowiną zewnętrzną a wewnętrzną.

²⁸ Przez odkrywców interpretowane są one jako kadzie piwowskie.

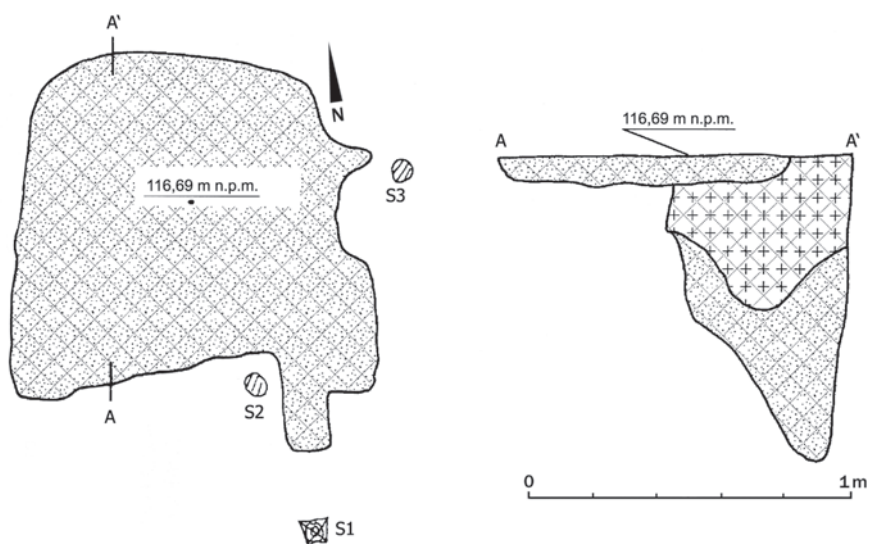
Ryc. 38. Ul. Kacerska Górka 13/ Nowa 36. Chłodnie odkryte na zapleczu parceli: A – ob. 1; B – ob. 2. Rys. P. Konczewski
 Abb. 38. Ketzberg 13/ Neue Gasse 36. Kühlräume auf dem Hinterhof: A – Ob. 1; B – Ob. 2. Gezeichnet von P. Konczewski

Ryc. 39. Ul. Kacerska Górka 17-19/ Nowa 40.
Partia spagowa ob. 1/7 (3) – studni (chłodni?). Fot. P. Konczewski
Abb. 39. Ketzerberg 17-19/ Neue Gasse 40.
Sohle Ob. 1/7 (3) – Brunnen (Kühlraum?). Foto P. Konczewski

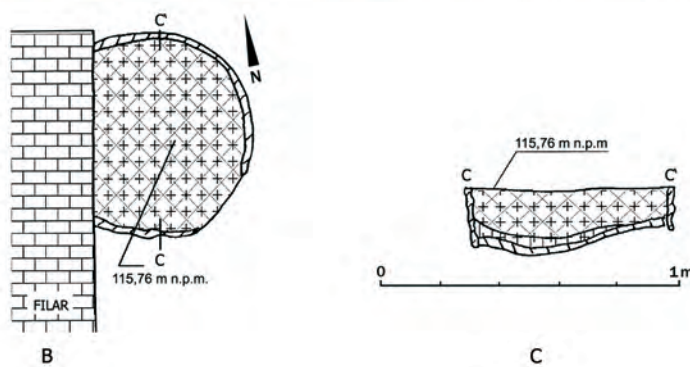

Ryc. 40. Ul. Kacerska Górka 17-19/ Nowa 40.
Spalone beczki odnalezione w piwnicy ob. 1 (2). Fot. P. Konczewski
Abb. 40. Ketzerberg 17-19/ Neue Gasse 40.
Verbrannte Fässer aus dem Keller von Ob. 1 (2). Foto P. Konczewski

Ryc. 41. Ul. Biskupia 1a. Jama zasobowa ze śladami zadaszenia (ob. 4, sekt. 1).
Rzut i profil. Wg M. Babija i in. (1999)

Abb. 41. Bischofsgasse 1a. Vorratsgrube mit Abdachungspuren (Ob. 4, Sektor 1).
Grundriss und Profil. Nach M. Babij et alii (1999)

Ryc. 42. Ul. Biskupia 1a, sekt. 2, ob. 4 – kosz z uszczelnionym gliną dnem.

Rys. i fot. P. Konczewski

Abb. 42. Bischofsgasse 1a, Sektor 2, Ob. 4 – Korb mit Lehmverkleidung auf dem Boden.
Gezeichnet und fotografiert von P. Konczewski

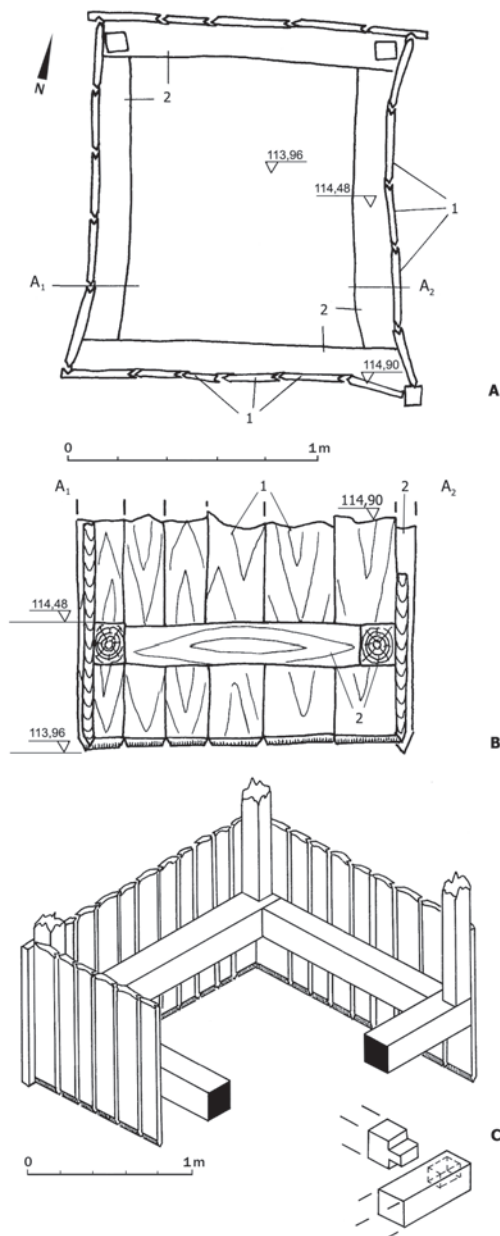
bez trwałych ścian. Określenie ich funkcji jako magazynowej jest czysto hipotetyczne i zdaje się opierać głównie na analogiach do obiektów ze stanowisk pradziejowych. Bardziej uzasadnione wydaje się uznanie obiektów o niewielkich rozmiarach i trwałej konstrukcji ścian za obiekty o charakterze magazynowym, jak np. zbudowane w konstrukcji zrębowej skrzynie z dranic. Ich wymiary w rzucie poziomym rzadko przekraczają 1,5 m długości, zaś ich głębokość dochodzi do 1,8 m. Zupełnie sporadycznie w trakcie badań wykopaliskowych odkrywano są kosze, bądź beczki wkopane w podłoże. Ich funkcja magazynowa jest raczej jednoznaczna. Prawie wszystkie opisane wyżej obiekty były zlokalizowane w krańcowych partiach posesji. Nie pełniły w związku z tym funkcji magazynów podręcznych – przydomowych, służyły raczej do przechowywania nadwyżek żywności przeznaczonej do spożycia w okresie późniejszym.

Kolejna ważna grupa obiektów odkrywanych na zapleczech działek mieszczańskich związana jest z pozyskiwaniem i dystrybucją wody. Są to studnie, wodociągi i towarzyszące im rzępie oraz zbiorniki na wodę.

Studnie, odnajdowane w różnych częściach średniowiecznego Wrocławia, należą dziś do najlepiej rozpoznanych obiektów, a odkrycia przy ul. Bernardyńskiej pozwoliły Z. Wiśniewskiemu (1991, 1994) na przeprowadzenie ich szczegółowej analizy konstrukcyjno-chronologicznej. Duży zespół studni został przebadany w trakcie prac wykopaliskowych w obrębie dzisiejszego placu Dominikańskiego. Studnię zlokalizowaną w ulicy odnaleziono przy posesji Kacerska Górka 5. Jest ona datowana dendrologicznie na rok 1295 (Lewicka-Cempa, Kudła 1993, s. 203-211). Na terenie parceli Kacerska Górka 11 znaleziono studnię ułożoną w odległości 26 m od jej frontu, datowaną na XV w. Jej typowa konstrukcja składała się z podwójnej drewnianej ramy w dolnej partii. Na parceli Kacerska Górka 13/ Nowa 36 znaleziono dwie doskonale zachowane studnie, datowane dendrologicznie na lata około 1343 i 1345. Starsza studnia uległa zniszczeniu w wyniku pożaru (Łaciuk, Wolfram 1993, s. 326). Obie usytuowane były w odległości około 20 m od frontu posesji – tj. w około 2/3 jej głębokości (ryc. 43, 44). Bardzo ciekawy zespół odnaleziono na posesji Kacerska Górka 15/ Nowa 38. Była to studnia i towarzyszący jej

Ryc. 43. Ul. Kacerska Górka 13, ob. 45 i 46
– studnie odkryte na zapleczu parceli. Fot. J. Wolfram
Abb. 43. Ketzerberg 13, Ob. 45 und 46
– Brunnen auf dem Hinterhof. Foto J. Wolfram

Ryc. 44. Ul. Kacerska Górka 13, ob. 46 – studnia.

A – rzut; B – profil; C – aksonometria.

Wg A. Łaciuka i J. Wolframa (1993)

Abb. 44. Ketzerberg 13, Ob. 46 – Brunnen.

A – Grundriss; B – Profil; C – Axonometrie.

Nach A. Łaciuk und J. Wolfram (1993)

rów napełniany wodą (ob. 2 i 3), wykorzystywany jako jama garbarska (Bykowski in. 2000, s. 57-62). Ze względu na produkcję garbarską prowadzoną w bezpośredniej bliskości studni, woda z niej nie nadawała się zapewne do spożycia i była wykorzystywana tylko do celów gospodarczych. Zespół ten znajdował się tuż przy tylnej granicy parceli.

Dwie studnie czerpalne, datowane dendrologicznie na 2. połowę XIII i początek XIV w. odkopano na posesji Kacerska Górka 17-19/ Nowa 40 (Bykowski in. 2000, s. 86-109). Obiekty te (1/7(3) i 10 (3)) oddalone były 20 m od frontu posesji, co lokuje je tuż przy jej tylnej granicy. Bardzo wcześnie datowaną studnię (około 1205 r. – data wyznaczona dendrologicznie) odnaleziono na parceli Kacerska Górka 12 (Berduła i in. 1993, s. 104-108). Takie datowanie pozwala wiązać ją z okresem osadnictwa przedparcelacyjnego, którego ślady odnaleziono na południe od kościoła św. Wojciecha (Wiśniewski 1993, s. 20-21; Piekalski 2002, s. 54-57). Identyczne w konstrukcji

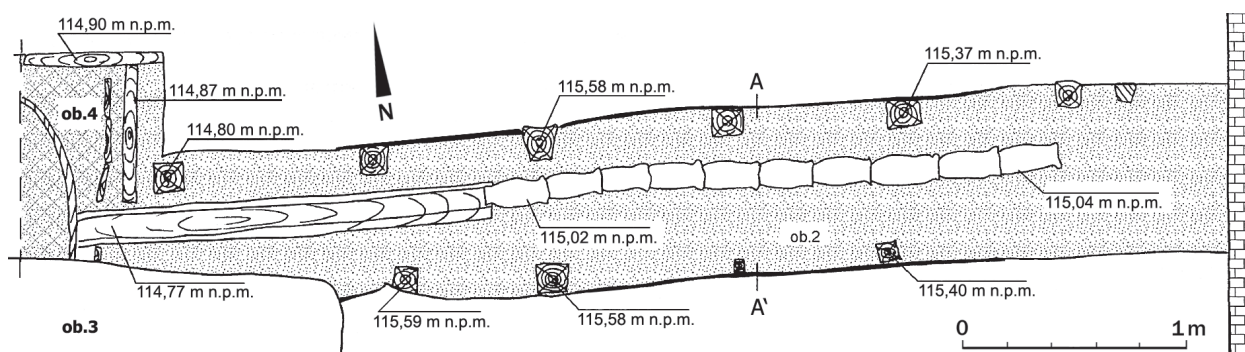
Ryc. 45. Ul. Zaulek Koci 28, ob. 1 i 2 – kloaki z korytami odpływowymi do fosy miejskiej. Wg Z. Lissaka i in. (1993)
Abb. 45. Kätzelohle 28, Ob. 1 und 2 – Kloaken mit den Abflüssen in den Stadtgraben. Nach Z. Lissak et alii (1993)

i datowaniu studnie odnaleziono na sąsiednich parcelach nr 16 (ob. 1/92 i 2/92) i 18 (j. s. 8). Obiekty te zlokalizowane były we frontowych partiach młodszych parcel (Berduła i in. 1993, s. 108; Buśko, Piekalski 1993, s. 131-32). Obiekty z posesji Zaulek Niski 27-29 (ob. 1 – Zaulek Koci 28) i Zaulek Niski 31 (ob. 1 – Zaulek Koci 30), zinterpretowane przez odkrywców jako studnie z odpływem do fosy (Lissak i in. 1993, s. 63), były w rzeczywistości kloakami (ryc. 45).

W trakcie badań działek przy ul. Ofiar Oświęcimskich odsłonięto zespół 3 studni. Dwie z nich zlokalizowane były na posesji nr 35 (19). Studnia starsza z tej działki (ob. 53) odnaleziona została tuż przy tylnej ścianie kamienicy gotyckiej. Jej chronologię wyznaczono na 2. połowę XIII i XIV w. Po powiększeniu posesji i dobudowie do domu frontowego bocznego skrzydła zaprzestano jej użytkowania i zbudowano nową studnię (ob. 28), którą zlokalizowano tuż przy tylnej granicy posesji, w wyraźnym oddaleniu od obiektów o charakterze gospodarczym. Jej chronologia określona została na XIV/XV-XV/XVI w. Trzecia z odkrytych studni (ob. 94) znajdowała się w obrębie posesji Ofiar Oświęcimskich 31 (17). Została przebadana fragmentarycznie i nie ma pewnej chronologii (Limisiewicz 1998, s. 215-217).

Studnię (ob. 37) odnaleziono również na parceli II, zlokalizowanej w obrębie dużej nowożytniej działki Łaciarska 62. Obiekt ten, datowany na XIV-XV/XVI w. (Guszpit, Limisiewicz 1998, s. 72-73), wykopany został tuż przy zachodniej granicy parceli, w maksymalnym oddaleniu od znajdujących się nieopodal kloak.

W trakcie badań działek Wierzbowa 2, 3, 4 odkopano tylko jedną studnię. Obiekt ten (1 (9)) przypisany został do parceli nr 3, a jego chronologię określono na XIV-XV w. Od frontu działki studnia ta oddalona była o 26,5 m, co oznacza, że zlokalizowano ją w około 3/4 głębokości posesji (Babij i in. 2001, s. 70-75).

Ryc. 46. Ul. Biskupia 1a. Starszy wodociąg ceramiczny wraz z rzapiem (ob. 2 i 6).

Rzut na poziomie konstrukcji. Rys. P. Konczewski

Abb. 46. Bischofsgasse 1a. Ältere Wasserleitung aus keramischen Röhren mit Leitungsbrunnen (Ob. 2 i 6).

Grundriss auf dem Niveau der erhaltenen Konstruktion. Gezeichnet von P. Konczewski

Nie odnaleziono natomiast ani jednej studni w trakcie badań archeologicznych parcel położonych po obu stronach ulicy Biskupiej, co można tłumaczyć dwójako. Z jednej strony faktem tylko fragmentarycznego rozpoznania części zatylnych posesji, z drugiej zaś odnalezieniem w obrębie działek po wschodniej stronie ulicy wodociągów ceramicznych, doprowadzających wodę pitną bezpośrednio na zaplecze działek.

Wodociągi należą do kolejnej grupy zabytków, którymi zajmujemy się w niniejszym opracowaniu. System średniowiecznych wodociągów wrocławskich jest rozpoznany dosyć dobrze²⁹. Odkrywano je głównie w trakcie badań ulic o średniowiecznej metryce.

Wodociąg ceramiczny i towarzyszący mu rząp odnaleziono na posesji Kacerska Górka 20 (j. s. 12). Rząp zlokalizowany był w odległości około 2/3 od frontu posesji, zaś wodociąg doprowadzał do niego wodę z głównej rury zlokalizowanej w obrębie ulicy Kacerska Górka (ryc. 30). Zespół ten datowany jest na 2. połowę XIV w. (Buśko, Piekalski 1993, s. 171). Podobny zespół odnaleziono w obrębie posesji ul. Oławska 69/Biskupia 1-1a. Mamy tutaj do czynienia z dwoma wodociągami i towarzyszącymi im rząpami. Wodociąg starszy (ob. 2) doprowadzał wodę na zaplecze posesji z rejonu ul. Krawieckiej³⁰. Powstał w 2. połowie XIV w. i najprawdopodobniej po krótkim czasie zaprzestano jego użytkowania (ryc. 46). Nowo powstały wodociąg (ob. 5) doprowadzał wodę od strony ul. Biskupiej, a rząp końcowy znajdował się w miejscu rząpa starszego wodociągu (Babij i in. 1999, s. 17-26). Wodociąg ceramiczny (ob. 4 (3)) odnaleziono również na posesji Biskupia 5. Woda doprowadzana była nim z ul. Biskupiej (ryc. 47). Nie natrafiono na rzáp końcowy. Zapewne znajdował się on poza obszarem objętym badaniami wykopaliskowymi (Babij i in. 1999, s. 73-76). Ostatni z odkopanych przy ul. Biskupiej wodociągów (ob. 1 (3, 4)) znajdował się na posesji nr 7 (ryc. 48). Był konstrukcyjnie identyczny, jak wymienione wyżej, i biegł również od ulicy Biskupiej na tyły posesji. Także i w tym przypadku nie udało się odkryć rząpa końcowego (Babij i in. 1999, s. 101-104). Wodociągi, odkryte na posesjach przy ul. Biskupiej, zbudowane zostały w 2. połowie XIV w. i były użytkowane przez wiek XV (ryc. 11), co potwierdza obecność ceramiki, którą możemy datować na wiek XV we wkopie naprawczym (ob. 1(2)), odsłoniętym na posesji Biskupia 1a (Babij i in. 1999, s. 17-19), oraz kręty przebieg wodociągów, wynikający z potrzeby ominięcia istnieją-

Ryc. 47. Ul. Biskupia 5. Fragment wodociągu (ob. 4).

Fot. P. Konczewski

Abb. 47. Bischofsgasse 5. Wasserleitung (Ob. 4).

Foto P. Konczewski

cych budynków. Dodać jeszcze należy, że aby przeprowadzić rury pod istniejącymi kamienicami przyfrontowymi wykuwano otwory w ich fundamentach.

Źródła historyczne i archeologiczne pozwalają na rekonstrukcję przebiegu tego wodociągu, od miejsca wtłoczenia do niego wody, do ujścia w rzapiach na poszczególnych parcelach. Wodociąg rozpoczął swój bieg od ujęcia wody przy ul. Kacerska Górka, a jego przebieg poświadczono wykopaliskowo w obrębie tej ulicy (Dwojak 1993, s. 278-284). Jednak jego główna magistrala biegła ulicą Zaulek Niski. W jej obrębie odkryto od 3 do 5 nitek wodociągu (Dwojak 1993, s. 286-300; Konczewski 2001, s. 388-391). Według opisu z 2. połowy XV w. jedna z nitek odbijała od głównej magistrali przy Furcie Płaszczarzy (u południowego wylotu ul. Krawieckiej), ul. Ołwską poprowadzona została do skrzyżowania z beziemienną przecznicą (zapewne dzisiejsza ul. Biskupia) i biegła dalej tą ostatnią, aż do zaplecza plebanii kościoła św. Marii Magdaleny³¹. Inna z odnóg tego

²⁹ Aktualny stan badań nad wodociągami wrocławskimi przedstawił ostatnio J. Piekalski (2004a, s. 9-24).

³⁰ Najprawdopodobniej z nieistniejącej obecnie uliczki Weintraubengasse, stanowiącej łącznik pomiędzy ulicami Krawiecką i Ołwską.

³¹ Akta Miasta Wrocławia, nr 12. Tekst łaciński w tłumaczeniu M. Golińskiego (Babij i in. 1999, cz. 2, s. 74-75).

Ryc. 48. Ul. Biskupia 7. Fragment wodociągu ceramicznego (ob. 1) w trakcie eksploracji. Fot. P. Konczewski
Abb. 48. Bischofsgasse 7. Wasserleitung aus keramischen Röhren (Ob. 1) während der Grabung. Foto P. Konczewski

wodociągu odkryta została w trakcie badań posesji przy ul. Łaciarskiej 62. W obrębie istniejącej tam w średniowieczu uliczki, bądź też zaułku, stwierdzono obecność linii przesyłowej zbudowanej z rur ceramicznych. Czas jej funkcjonowania wyznaczono na XIV-XV w., a jej przebieg poświadczony jest również w źródłach historycznych (Limisiewicz 1998, s. 217-218; Goliński 1997, s. 207-209).

Wodociąg ten najprawdopodobniej biegł również ul. Oławską i skręcał w ul. Łaciarską. Świadczyć o tym może odnaleziony fragment rurociągu (ob. 68) na zapleczu narożnej posesji Ofiar Oświęcimskich 39/ Łaciarska. Układ rur jednoznacznie wskazuje na to, że musiał on mieć swój początek w obrębie ulicy Łaciarskiej (Guszpit, Limisiewicz 1998, s. 133-134; Limisiewicz 1998, s. 218). Wodociąg ten biegł równoległe do budynku frontowego, w odległości około 2/3 od frontu parceli. Gdzieś w pobliżu musiał się więc znajdować towarzyszący mu rzap końcowy. Usytuowanie obiektu 44, tj. beczki umieszczonej w prostokątnym, szalowanym drewnem wkopie, która została uznana za studnię wodociągową z XV/XVI w. może wskazywać na miejsce funkcjonowania takiego rzapia. Odsłonięty obiekt 44 postawiono najprawdopodobniej w miejscu starszego założenia, funkcjonalnie związanego z odkrytym fragmentem wodociągu ceramicznego (Limisiewicz 1998, s. 218). Ze względu na fakt, że stary rurociąg w okresie użytkowania młodszego rzapia już nie funkcjonował, kwestią otwartą pozostaje odpowiedź na pytanie skąd doprowadzano do niego wodę. Nitka przesyło-

wa mogła przebiegać zarówno bezpośrednio od ul. Łaciarskiej, jak i od nieistniejącej uliczki, z którą posesja stykała się tylną granicą. W wieku XVI zaprzestano użytkowania starego systemu wodociągów. Nowo powstała sieć zbudowana była z rur drewnianych, a towarzyszące jej rzapie zniszczyły starszy wodociąg (Limisiewicz 1998, s. 218-219).

Trudno jest na podstawie badań wykopaliskowych wysnuć jednoznaczne wnioski dotyczące lokalizacji rzapi w obrębie działek. Przeszkodą jest szczupłość źródeł archeologicznych. Wszystkie trzy omawiane urządzenia ulokowane były raczej w tylnych partiach działek, w pewnym oddaleniu od budynków frontowych. Również analiza źródeł kartograficznych nie dostarcza w tej kwestii żadnych nowych wskazówek. Na wczesnych planach widokowych Wrocławia dostrzec można jedynie rzapie ogólnodostępne, budowane na placach i ulicach. Jako przykład takiego urządzenia komunalnego możemy podać rzap widoczny na planie F.B. Wernera z 1742 r., zlokalizowany w obrębie dzisiejszego placu Dominikańskiego, odkryty w trakcie badań wykopaliskowych i datowany na XVI w. (Chorowska, Kwaśniewski 2000, s. 5; Konczewski 2001, s. 388).

Wodociągi i towarzyszące im rzapie znane są również z innych miast śląskich. Na fragmenty ceramicznych wodociągów natknięto się w trakcie badań wykopaliskowych w Legnicy i Polkowicach. Rzapie i fragmenty rur ceramicznych w ich zasypach znaleziono w Głogowie (Buśko 1996, s. 93-121). Na schyłek średniowiecza datowany jest wodociąg wykona-

ny z rur drewnianych i rzapie odkryte na parceli Rynek 34 w Żarach (Buško, Niegoda 2001, s. 585-591). Ostatnio na dobrze zachowany wodociąg ceramiczny, datowany na schyłek średniowiecza, natrafiono w Trzebnicy przy ul. Obrońców Pokoju³².

W toku dalszych rozważań zajmujemy się grupą obiektów związanych z pozbywaniem się nieczystości i śmieci. Do najliczniej reprezentowanych obiektów w tej grupie należą tzw. kloaki. Są to szalowane drewnem doły pełniące funkcję szamba, stanowiące podziemną, magazynową część szaletu.

Duży kompleks kloak odkryty został na zapleczeniach działek ulokowanych po południowej stronie ulicy Zaulek Niski. Wszystkie miały podobną konstrukcję. Zbudowane były w technice zrębowej z belek, bądź dranic łączonych na węgiel prosty. Kloaki, usytuowane na posesjach nr 27-29 i 31, miały odpływy do fosy miejskiej w formie koryta zbudowanego z dranic (ryc. 45)³³. Wyniki badań wykopaliskowych tylko w wyjątkowych przypadkach informują o naziemnej części szaletu. W przypadku szaletu zlokalizowanego na posesji przy ul. Zaulek Niski 45 (ob.2) wokół szamba odnaleziono bruk z otoczków i fragment deski sedesowej (Piwko, Romanow 1993, s. 75). Rama wokół szalunku kloaki z ul. Kacerska Górka 20 (j.s. 6) jest według odkrywców pozostałością części naziemnej szaletu (Buško, Piekalski 1993, s.155-160)³⁴. Niektóre z kloak miały dodatkowe wzmocnienia w formie wewnętrznego wieńca, w którym za pomocą czopów zamontowane były belki podtrzymujące konstrukcję dachową (Piwko, Romanow 1993, s. 75). Wszystkie kloaki odkryte przy ul. Zaulek Niski ulokowane były w krańcowych partiach posesji, tuż przy nadbrzeżu wewnętrznej fosy. Chronologia tych obiektów jest dość szeroka – od XIII po XV w. Możemy jednak przyjąć, że najpewniej funkcjonowały one od czasu pojawienia się trwałej zabudowy na poszczególnych parcelach, co w większości przypadków miało miejsce około połowy XIV stulecia.

Kloaki o identycznej lokalizacji – tuż przy nadbrzeżu fosy – odnaleziono na parceli II, w okresie nowożytnym wchodzącej w skład dużej posesji przy ul. Łaciarskiej 62. Jedna z nich (ob. 35) posiadała starannie wykonany odpływ do fosy miejskiej, w postaci murowanego rynsztoku i drewnianej rury, włożonej w otwór przebity w XIII-wiecznym murze (ryc. 49). Znajdowała się tuż za budynkiem przyfronto-

wym, a po jego renesansowej rozbudowie znalazła się w jednym z pomieszczeń (Guszpit, Limisiewicz 1998, s. 71). Praktyka wylewania nieczystości do fosy jest poświadczona w średniowiecznych źródłach historycznych. W 1404 r. rada miejska Wrocławia wydała zakaz budowy ustępów nad Oławą i wylewania do niej ich zawartości (Markgraf 1896, s. 148). Wysokość kary za wyrzucanie gnoju do Oławy określał dokument z 1476 r. Wynosiła ona 10 grzywien (Drabina 1991, s. 85). W roku 1500 ukazało się zarządzenie nakazujące wywóz nieczystości w określone miejsce poza miastem, a w roku 1514 nakazano budowę murowanych dołów kloacznych i systematyczne ich opróżnianie (Maleczyński i in. 1956, s. 170-171). Przepisy te nie były w pełni przestrzegane. Dowodem na ich łamanie jest choćby konstrukcja opisanego wyżej obiektu 35, gdzie rynsztok odprowadzający nieczystości z kloaki do fosy wybudowano na początku XVI w.

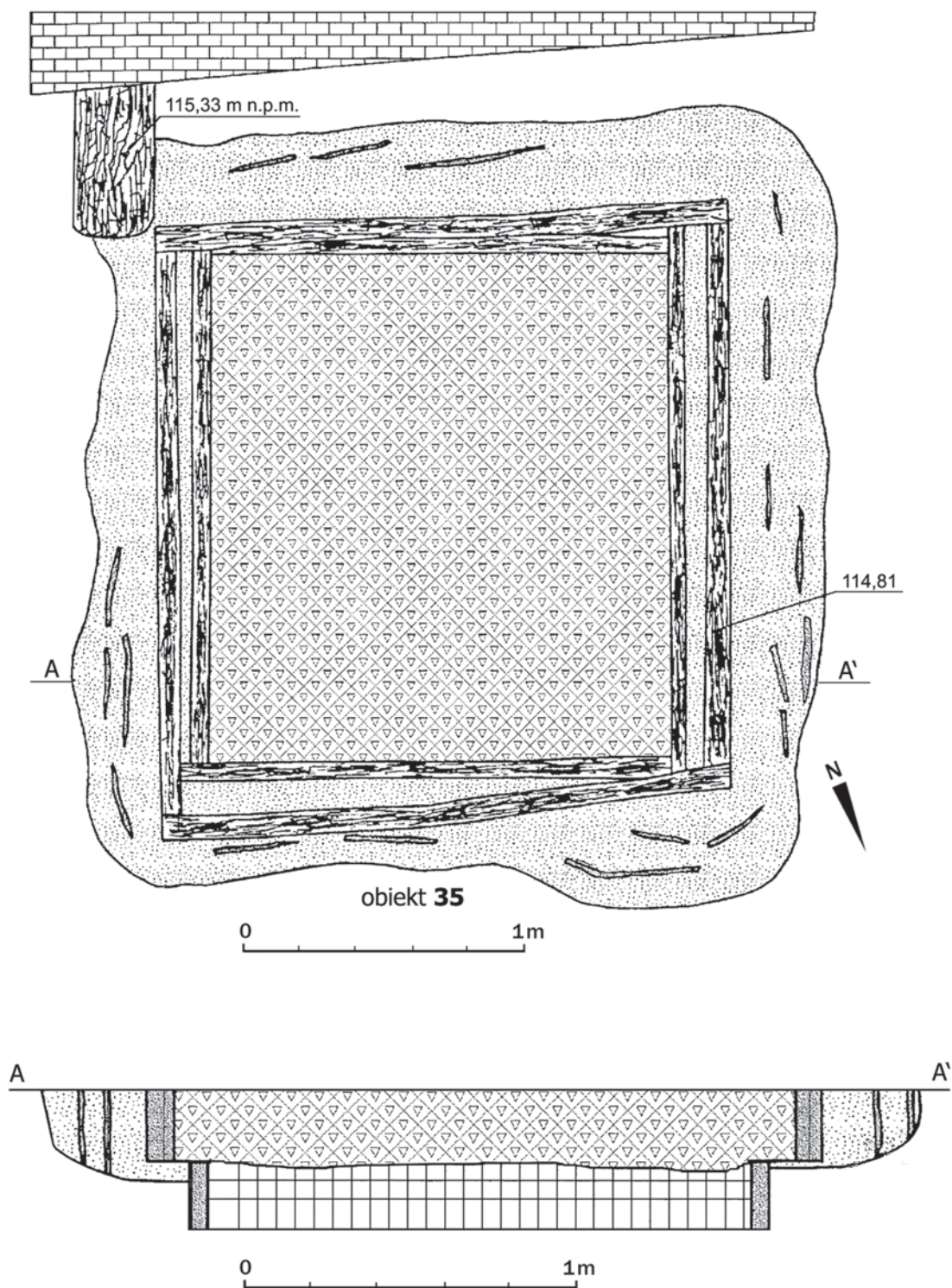
Na parcelach przy ul. Ofiar Oświęcimskich 31-35 odkryto jeden z największych zespołów kloak. Zarówno konstrukcja ścian, wykonanych w technice zrębowej z dranic, jak i wymiary, od 1 do 1,9 m, były typowe. Najstarsze z nich, datowane materiałem ceramicznym na 2. połowę XIII w., znajdowały się w pobliżu tylnych granic posesji, wyznaczonych przez XIII-wieczny mur obronny. Po poszerzeniu granic posesji w kierunku południowym poza mur, ich lokalizacja nie uległa zmianie, nie przeniesiono ich w pobliże nowej tylnej granicy działek, lecz w dalszym ciągu budowano je na tym samym pasie terenu, na północ od starej granicy. Sytuacja taka wynikała zapewne z przyzwyczajenia, była poza tym wygodna dla mieszkańców posesji, ze względu na niewielkie oddalenie latryn od przyfrontowego budynku mieszkalnego. Użytkowania tych kloak zaprzestano dopiero w XVI w., kiedy obszar pomiędzy frontami posesji a murem obronnym praktycznie w całości został wykorzystany pod rozbudowę kamienic (Guszpit, Limisiewicz 1998, s. 49-156; Brzezowski i in. 1998, s. 157-188).

Kloaki odkryte na posesjach Wierzbowa 2 i 3 wyróżniały się wyjątkowo dużymi rozmiarami (ryc. 50). W rzucie poziomym miały kształt kwadratu lub prostokąta, o dłuższym boku dochodzącym do 2,4 m. Ulica Wierzbowa u schyłku średniowiecza stanowiła peryferie miasta. Wyznaczone tam parcele były luźno zagospodarowane i w związku z tym istniała możliwość postawienia na nich dużych latryn. Pozwalało to na rzadsze opróżnianie ich zawartości. Jeśli chodzi o lokalizację, to nie zaobserwowano tam żadnej reguły (ryc. 13). Kloaka (ob. III) z parceli 2 znajdowała się w około połowie jej długości. Natomiast na parceli Wierzbowa 3 zlokalizowano kloakę (ob. 1a) w jej partii końcowej (Babij i in. 2001).

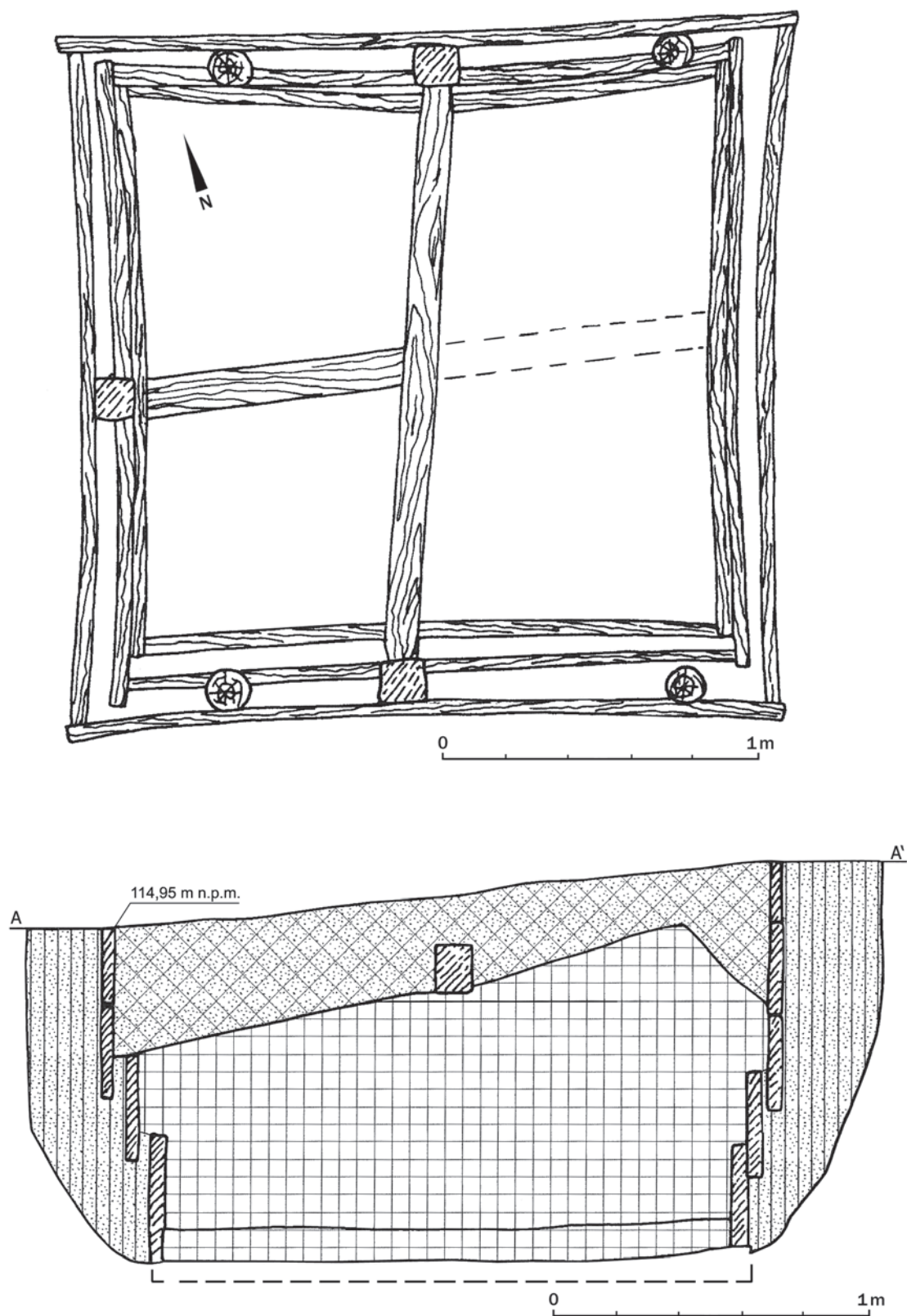
³² Wodociąg znany autorowi z autopsji.

³³ Obiekty te mylnie zostały opisane przez odkrywców jako studnie (Lissak i in., 1993, s. 62-63).

³⁴ Pozostałości konstrukcji naziemnej wokół dołu kloaczego znane są również z badań wykopaliskowych przy ul. Więzienniej we Wrocławiu. Zaobserwowano tam istnienie reliktów ścian plicionkowej wokół jamy kloacznej (Buško 1999a, s. 60).

Ryc. 49. Ul. Łaciarska 62, ob. 35 – kloaka z odpływem do fosy miejskiej, rzut i profil. Wg P. Guszpita i A. Limisiewicz (1998)
 Abb. 49. Altbüßerstraße 62, Ob. 35 – Kloake mit dem Abfluss in den Stadtgraben. Grundriss und Profil.
 Nach P. Guszpit und A. Limisiewicz (1998)

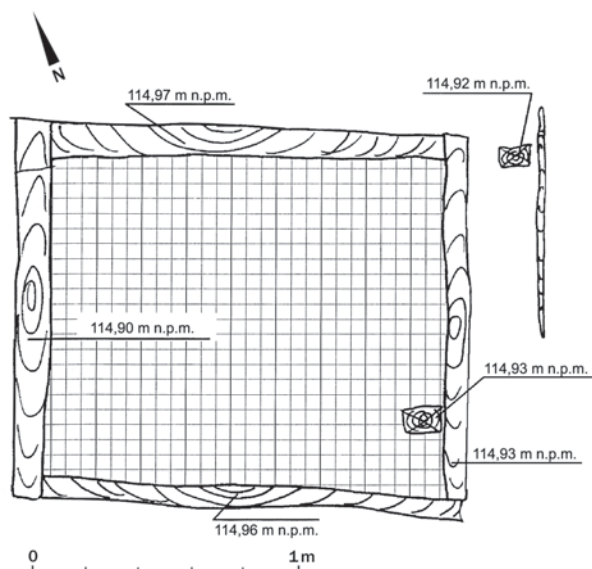
Ryc. 50. Ul. Wierzbowa 2, sekt. 3, ob. 2 – kloaka, rzut poziomy i profil. Wg M. Babija i in. (2001)
 Abb. 50. Weidenstraße 2, Sektor 3, Ob. 2 – Kloake. Grundriss und Profil. Nach M. Babij et alii (2001)

W trakcie badań wykopaliskowych przy ulicy Biskupiej odkryto zespół kloak składający się z trzech obiektów. Kloaka (ob. 5) z posesji Oławska 69/Biskupia 1-1a miała konstrukcję typową i zlokalizowana była w pewnym oddaleniu od budynków mieszkalnych i innych obiektów, znajdujących się na posesji na tyle, na ile pozwalała na to zwarta zabudowa i zagospodarowanie terenu. Na podstawie jednorodnej grupy zabytków odkrytych w zasypisku, obiekt datowano na XV w. Kloaka (ob. 6) odnaleziona na posesji Biskupia 4 zbudowana została w formie skrzyni o konstrukcji wieńcowej i wymiarach w rzucie poziomym 1,4 x 1,7 m. W trakcie użytkowania obiektu wzmocniono ściany poprzez wbicie pali (ryc. 51). Okres jego użytkowania wyznaczono na podstawie zwartego zespołu ceramiki naczyniowej na 1. połowę XIV w. Lokalizacja obiektu przypomina sytuację z ulicy Ofiar Oświęcimskich. Znajdował się on zaledwie 4,5 m od frontu posesji, tuż przy tylnym trakcie sąsiedniej kamienicy przy Biskupiej 3. W związku z budową na posesji Biskupia 4 murowanej kamienicy gotyckiej około połowy XIV w. zaprzestano użytkowania kloaki. Niewielki obiekt interpretowany jako kloaka (ob. 3 (2)), bez wyraźnej konstrukcji ścian, odnaleziony został na sąsiedniej posesji Biskupia 6, jednak jego funkcja wydaje się być wtórną. Jest to zapewne jama po wybranim piasku zarzuconą mierzwą. Zlokalizowano ją tuż przy tylnej ścianie kamienicy gotyckiej (Babji i in. 1999). Niewielką ilość obiektów typu kloacznych przy ulicy Biskupiej należy tłumaczyć fragmentarycznym rozpoznaniem badanych posesji. Badania wykopaliskowe prowa-

dzono w partiach frontowych, natomiast zaplecza rozpoznano w stopniu wysoce niedostatecznym. Nieczystości z działek przy ul. Biskupiej pozbywano się zasypując nimi jamy o pierwotnie innych funkcjach. Jako przykład można wskazać wybierzisko piasku z działki przy Biskupiej 4-5 (sektor 1, ob. 1), zasypane mierzwą (ryc. 52).

Zastanawiający jest prawie całkowity brak obiektów kloacznych na posesjach przy ul. Kacerska Górka. Jedynie na parceli Kacerska Górka 20 odkryto kloakę (j.s. 6, ryc. 30), zbudowaną w konstrukcji wieńcowej, na planie prostokąta o wymiarach 1,5 x 1,8 m. Obiekt ten został zlokalizowany w maksymalnym oddaleniu od budynku mieszkalnego i urządzeń gospodarczych, tuż przy nadbrzeżu fosy miejskiej (Buśko, Piekalski 1993, s. 155-156). Na pozostałych parcelach nie stwierdzono obiektów, które można jednoznacznie określić jako kloaki. Do usuwania nieczystości wykorzystywano doraźnie innego typu obiekty. Mierzwą i śmieciami zarzucano więc jamy, które utraciły swoją pierwotną funkcję, najczęściej wybierziska piasku. Sytuację taką obserwujemy na posesji Kacerska Górka 11 (Tymciów 1993, s. 248-249). Na posesji Kacerska Górka 8 (Berduła i in. 1993, s. 110) mamy do czynienia z jamą o nieregularnym kształcie, o średnicy około 4 i maksymalnej głębokości około 0,8 m, która służyła jako dół na odpadki. W inny sposób z usuwaniem nieczystości radzili sobie mieszkańcy posesji Kacerska Górka 13. Do magazynowania śmieci wykorzystano pozostałości dwóch studni czerpalnych. Wzniesiono nad nimi szalet (ob. 34), który był wykorzystywany przez dłuższy czas (Łaciuk, Wolfram 1993, s. 326 i informacja ustna J. Wolframa). Lokalizacja tego typu obiektów jest zupełnie przypadkowa, związana z ich funkcją pierwotną (ryc. 53).

Ogólnie należy stwierdzić, że obiekty typu kloacznych należą do najczęściej spotykanych na posesjach mieszczańskich. Miały one z reguły trwałą konstrukcję ścian, wykonaną z dranic łączonych na zrąb. Ich lokalizacja nie zmieniała się w obrębie posesji. Chyba, że zostało to wymuszone przez budowę lub rozbudowę domu przyfrontowego, jak na przykład na parceli Biskupia 4. Duże znaczenie przy lokalizacji kloak miały miejscowe warunki topograficzne. Na parcelach graniczących z fosą miejską starano się je budować tuż przy fosie. Umożliwiała to łatwe pozbycie się nieczystości z kloak wprost do fosy, przy pomocy specjalnie budowanych rynsztoków, bądź też poprzez ręczne ich opróżnienie. Na pozostałych parcelach kloaki z reguły były lokalizowane w oddaleniu od pozostałych obiektów gospodarczych, jednak w pobliżu kamienicy przyfrontowej. Zasadnicze znaczenie miał tutaj stopień zagospodarowania posesji. Na posesjach dużych i luźno zagospodarowanych,

Ryc. 51. Ul. Biskupia 4, ob. 4 (4) – kloaka. Rys. P. Konczewski
Abb. 51. Bischofsgasse 4, Ob. 4 (4) – Kloake.
Gezeichnet von P. Konczewski

Ryc. 52. Ul. Biskupia 4-5, sektor 1, w głębi piwnicy ob. 1 – dół po wybranym piasku zasypany śmieciami. Fot. P. Konczewski
Abb. 52. Bischofsgasse 4-5, Sektor 1, Ob. 1 – Als Abfallgrube genutzte Sandgrube. Foto P. Konczewski

Ryc. 53. Ul. Kacerska Górka 11-17. Podwórko na zapleczu posesji. Rozmieszczenie obiektów archeologicznych. 1 – zasięgi na poziomie odkrycia; 2 – zasięgi na poziomie odkrycia konstrukcji; 3 – słupy; 4 – kamienie. Wg A. Łaciuka i J. Wolframa (1993)
Abb. 53. Ketzberg 11-17. Hinterhof. Verteilung der archäologischen Befunde. 1 – Grundriss; 2 – Grundriss auf dem Niveau der erhaltenen Konstruktion; 3 – Pfosten; 4 – Steine. Nach A. Łaciuk und J. Wolfram 1993)

Ryc. 54. Ul. Zaulek Niski (dawna wewnętrzna fosa miejska) w początku XX w. W przybudówkach zlokalizowanych pomiędzy frontami budynków a płotem znajdowały się szalety. Pocztówka ze zbioru P. Konczewskiego
Abb. 54. Kätzelhöhle (Alter Stadtgraben) am Anfang des 20. Jahrhunderts. Kloaken in den Seitengebäuden zwischen den Vorderhäusern und Zäunen. Ansichtskarte aus der Sammlung von P. Konczewski

jak przy ul. Wierzbowej, obserwujemy duże kloaki zlokalizowane w oddaleniu od pozostałych obiektów. Na parcelach silnie zagospodarowanych są one mniejsze, ułożone pomiędzy budynkiem przyfrontowym a tylną strefą gospodarczą. Taką sytuację można zaobserwować np. przy ul. Ofiar Oświęcimskich³⁵. Chronologia tego typu obiektów jest stosunkowo dobrze rozpoznana. Materiał zabytkowy odnajdowany w zasypiskach, z reguły liczny i zróżnicowany, pozwala nam oznaczyć czas użytkowania. Z badań przy ul. Ofiar Oświęcimskich wiemy, że okres użytkowania kloaki wynosił około 50 lat, a naj-

starsze z nich pochodzą z 2. połowy XIII w. (Guszpit, Limisiewicz 1998, s. 145-149). Na przykładzie jednej z kloak odkopanych przy ul. Łaciarskiej 62 możemy zaobserwować, że czasami mimo rozbudowy kamienicy lokalizacja kloaki nie ulegała zmianie. Kloakę tę pierwotnie zbudowano obok kamienicy późnośredniowiecznej. W trakcie XVI-wiecznej rozbudowy znalazła się w obrębie budynku. Nie zaprzestano jej użytkowania, a wręcz przeciwnie, usprawniono konstrukcję poprzez dobudowanie rury i rynsztoku odprowadzającego nieczystości do fosy miejskiej.

Miejsce posadowienia kloaki w obrębie działki było regulowane najstarszymi znanymi przepisami budowlanymi, wydanymi dla miasta Wrocławia w 1377 r. Jeden z ustępów księgi *Nudus Laurentis* mówi: „Również powinien każdy człowiek swe szambo lub przytulną wygodę stawiać 1,5 łokcia od działki swego sąsiada, biorąc [że] między nimi stoi ściana drewniana, gliniana lub mur, aby jego sąsiadowi nie działa się żadna szkoda”³⁶. Przepis ten był przestrzegany, co potwierdzają lokalizacje odkrywanych przez archeologów kloak. Żadna z nich nie opiera się bezpośrednio o rekonstruowaną granicę podłużną parceli. Jak się wydaje, przepis ten nie był stosowany na działkach, których tylna granica opierała się na wewnętrznej fosie. „Przytulne wygody” były tam stawiane bezpośrednio na granicy parceli i przetrwały do czasów prawie nam współczesnych. Pocztówki z początku XX w., przedstawiające uliczkę Zaulek Koci (powstała po zasypaniu fosy wewnętrznej), ukazują istnienie niewielkich przybudówek zawierających zapewne szalety (ryc. 54).

Kloaki, jako trwałe element posesji mieszczańskich, pojawiają się na badanym obszarze pod koniec XIII stulecia. Natomiast od początku wieku XIV zaczynają występować masowo. Obecność kloak na posesjach mieszczańskich w XIII stuleciu poświadczona jest również dla centralnej partii Wrocławia. Odnaleziono je np. na parceli Rynek 50 oraz w trakcie badań posesji Więzienna 11 (Guszpit, Wiśniewski 2002, s. 201-202; Buśko 1999, s. 206-207). Wcześniej datowane kloaki odnajdowane były również w trakcie badań innych miast śląskich. Jako przykład można podać badania posesji nr 11 przy ul. Grodzkiej w Głogowie. Odkryty tam obiekt miał typową konstrukcję wzmocnioną krzyżowo belkami rozporowymi i znajdował się w centralnej partii badanej posesji (Czapla, Pogorzelski 1993, s. 231-240). Na sąsiedniej posesji Grodzka 6 znajdowała się swista „protokloaka” w postaci dołu, od strony dojścia szalowanego drewnem. Obiekt ten jest wiązany

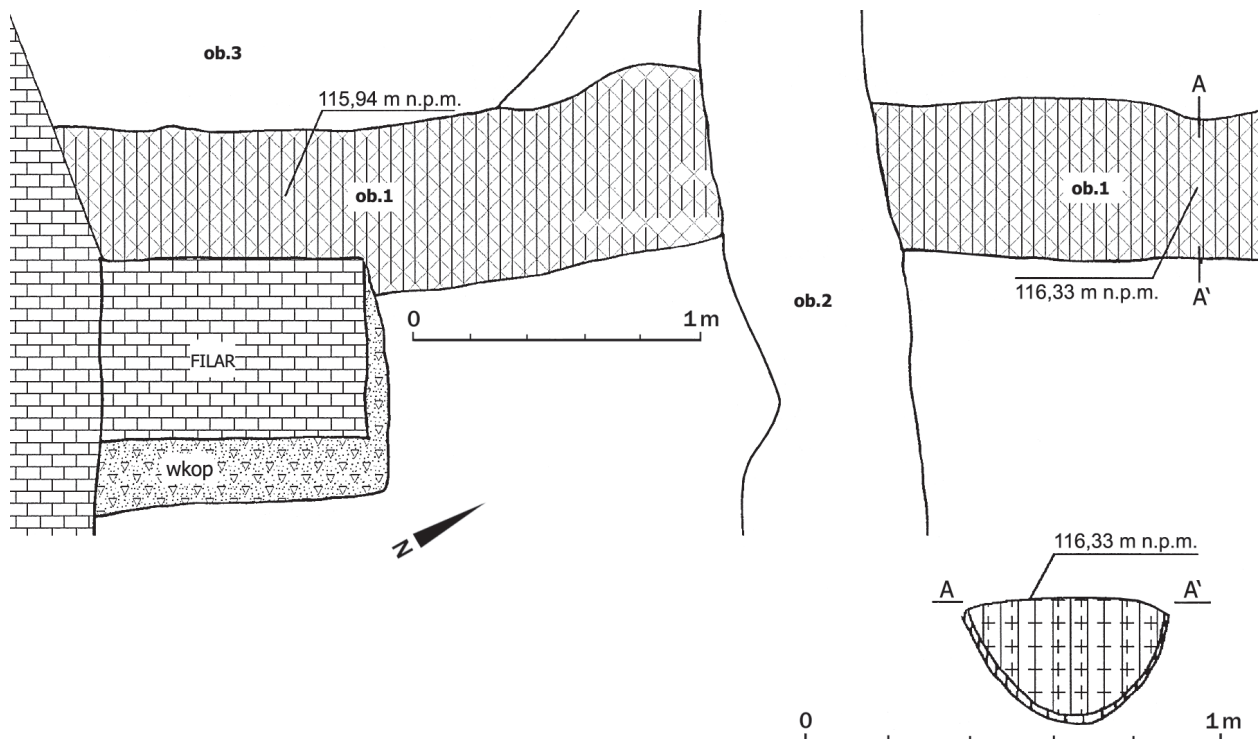
³⁵ Tym samym nie mogę zgodzić się z opinią J. Piekalskiego, że kloaki w średniowiecznym Wrocławiu zawsze umieszczano w tylnych częściach działek mieszczańskich (Piekalski 2004, s. 19). Zespół kloak ułożonych tuż przy budynkach przyfrontowych odkryto również w Głogowie (patrz: Wiśniewski 1992, s. 183-215).

³⁶ Tekst w tłumaczeniu M. Golińskiego; za M. Chorowską (1994, s. 99).

z najstarszymi fazami zabudowy mieszczańskie przy ul. Grodzkiej i datowany na schyłek XIII w. W okresie późniejszym, do początków XVI stulecia, na zapleczech posesji Grodzka 6, 7, 9, 10 funkcjonował liczny zespół kloak usytuowanych w sąsiedztwie frontowych budynków mieszkalnych. Dopiero w wieku XVI zaprzestano ich użytkowania i najprawdopodobniej przeniesiono w głąb parcel (Wiśniewski 1992, s. 183-215). Fakt ten można wiązać, podobnie jak we Wrocławiu, z rozbudową budynków przyfrontowych w omawianym okresie.

Kolejnym zespołem urządzeń mogących służyć do odprowadzania nieczystości były rowy melioracyjne na zapleczech posesji. Takie obiekty rozpoznano na posesjach ulokowanych po obu stronach fosy wewnętrznej. Pierwszy ze znanych nam rowów wykopano na zapleczech posesji Kacerska Górka 12, 14, 16, w obrębie południowego zbocza fosy, zbieżnie do jej koryta (Berdula i in. 1993, s. 109). Rów ciągnący się przez szereg posesji po południowej stronie ulicy Zaułek Niski służył zdaniem odkrywców do pobierania wody z fosy i przemieszczania jej na wyższy poziom, co miało ułatwić jej gospodarcze wykorzystywanie (Piwko, Romanow 1993, s. 74). Teza ta nie została jednak wystarczająco potwierdzona. W obrębie odkopanego kolektora nie znaleziono

urządzeń pozwalających na spiętrzanie i dalszy transport wody. Najprawdopodobniej kolektor ów odprowadzał do fosy nadmiar wody ze zbiornika znajdującego się na jego końcu, w obrębie posesji Zaułek Niski 35. Odprowadzając wodę, mógł jednocześnie usuwać nieczystości. Użytkowano go do czasu pojawienia się tam kloak. Jedna z nich została ulokowana wręcz w obrębie zasypiska kolektora. Opisane wyżej rowy odwadniające, czy też kolektory, mają bardzo wczesną chronologię. Oba powstały i były użytkowane w 1. połowie XIV w., a więc w czasie poprzedzającym parcelację tych terenów, bądź też w początkowych fazach wykorzystania terenu po obu stronach fosy pod osadnictwo typu mieszczańskiego. Ich duże rozmiary i lokalizacja w obrębie kilku posesji mogą świadczyć o komunalnej działalności miasta, bądź też o wspólnej akcji budowlanej właścicieli poszczególnych parceli. Obiekt interpretowany jako rynsztok – rów odprowadzający wodę – odnaleziono również na parceli Biskupia 1a. Rów ten (ob. 1 (3)) przecinał zaplecze posesji równoległe do ulicy, a jego krawędzie i dno wylepione były warstwą gliny (ryc. 55). Zespół ceramiki z zasypiska pozwala wyznaczyć jego chronologię na XV w. (Babij i in. 1999, s. 21). Obiekt ten może służyć za przykład próby rozwiązania problemów z odprowadzaniem

Ryc. 55. Ul. Biskupia 1a, ob. 1 (3) – rów melioracyjny. Rzut i profil. Rys. P. Konczewski i P. Guszpit
Abb. 55. Bischofsgasse 1a, Ob. 1 (3) – Entwässerungsgraben. Grundriss und Profil. Gezeichnet von P. Konczewski und P. Guszpit

nadmiaru wody np. deszczowej w obrębie jednej posesji. Ze względu na fragmentaryczne rozpoznanie posesji nie znamy jednak miejsca, do którego wodę odprowadzano. Rów znajdował się w odległości około 2 m od ściany bocznej kamienicy i biegł do niej równolegle.

Dla porównania możemy tutaj wspomnieć o kanale melioracyjnym odkrytym na zapleczu jednej z posesji przy ul. Kościuszki w Środzie Śląskiej. Kanał ten rozpoczął się beczką wkopaną w obrębie piwnicy budynku przyfrontowego i biegł przez całą długość posesji. Najprawdopodobniej uchodził do cieku wodnego na zapleczu parceli (Berdula, Czajka 1992, s. 117-121). Mielibyśmy więc tam do czynienia z kompleksowym potraktowaniem problemu osuszania terenu posesji – odprowadzaniem nadmiaru wody z beczki umieszczonej w piwnicy i dodatkowo osuszaniem zaplecza parceli.

Z terenu średniowiecznego Wrocławia znane są również kanały melioracyjne usytuowane w obrębie ulic. Jeden z nich, datowany na 2. połowę XIII w., przebiegał środkiem ulicy Uniwersyteckiej, tworząc płytkie zagłębienie wymodelowane w stropie próchnicy, o ścianach wyłożonych dranicami (Piekalski 2004, s. 19). Podobną rolę pełniło też najprawdopodobniej koryto odkryte przy ul. Kotlarskiej, interpretowane jako przewód wodociągowy (Kaźmierczyk 1966-70, s. 69).

Wkopane w podmokłe podłoże i pozbawione den beczki, interpretowane jako rzapie odwadniające, stanowią kolejną grupę obiektów związanych z działaniami melioracyjnymi. Jedną z nich odnaleziono

na posesji Kacerska Górka 8. Odkopana tam kadź – beczka bez dna (ob. 4) – wbudowana była w starannie wykonaną drewnianą ramę (Berdula i in. 1993, s. 112). Brak dna należy uznać za działanie celowe, ułatwiające dostęp wody do jej wnętrza. Zapewne pomagała ona w obniżeniu poziomu wód gruntowych w rejonie grząskiego nadbrzeża fosy (ryc. 56). Konstrukcja ta datowana jest na koniec XIV w. Beczki pozbawione den odkopano również na posesjach Zaułek Niski 27 (ob. 4, 5) i 31 (ob. 1). Ich chronologia, oparta o wydobyty z zasypisk materiał ceramiczny, jest bardzo szeroka – od XIII do XV w. (Lissak i in. 1993, s. 63). Wszystkie z czterech obiektów znajdowały się na posesjach bezpośrednio graniczących z fosą wewnętrzną.

Jako materiał porównawczy mogą służyć beczki wkopane w podłoże, znalezione w obrębie piwnic budynków frontowych przy ul. Kościuszki w Środzie Śląskiej, których funkcja drenażowa jest jednoznaczna (Berdula, Czajka 1992, s. 121). Beczkę gromadzącą nadmiar wody gruntowej odnaleziono także w jednej z piwnic domu o konstrukcji szkieletowej, zlokalizowanego na działce przy ul. G. Narutowicza 36 w Kołobrzegu (Polak 1999, s. 152-154).

Kolejną grupę powszechnie występującą na działkach mieszczańskich tworzą obiekty funkcjonalnie związane z pracami budowlanymi. Są to doły po wybranim piasku, wybierzyska piasku, doły na wapno i glinę. Ich chronologia nie jest dobrze rozpoznana. Materiał zabytkowy odnajdowany w zasypiskach jest z reguły nieliczny i silnie rozdrobniony, co utrudnia datację. Chronologia tych obiektów jest

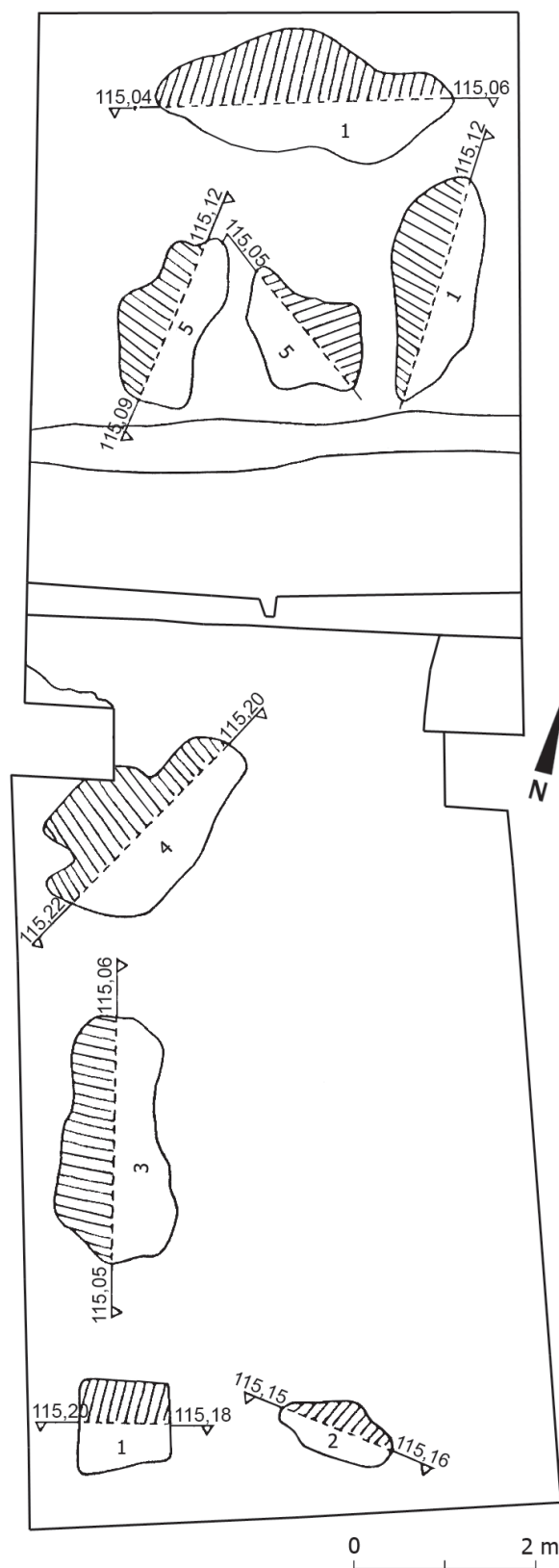
Ryc. 56. Ul. Kacerska Górka 8, ob. 4 – studzienka odwadniająca. Fot. T. Gąsior
Abb. 56. Ketzberg 8, Ob. 4 – Entwässerungsbrunnen. Foto T. Gąsior

w znacznym stopniu oparta na obserwacji relacji pomiędzy innymi obiektami i relikami zabudowy murowanej.

Liczny i różnorodny zespół takich obiektów został znaleziony w obrębie posesji Kacerska Górka 9 i 11. Są to doły po wybranym piasku, czasowo wykorzystywane jako magazyny gliny i wapna. Wszystkie obiekty znajdowały się w obrębie piwnic budynków przyfrontowych. Ich kształt i lokalizacja były bardzo przypadkowe, zależne jak się wydaje od aktualnych potrzeb budowlanych (ryc. 57). Przykrywająca je warstwa antropogeniczna, zawierająca ceramikę datowaną na XIV-XV w., pozwala nam na względne ustalenie czasu ich powstania na późne średnio-wiecze (Tymciów 1993, s. 241-249).

Młodsze były obiekty budowlane odkryte na posesji Kacerska Górka 17-19/Nowa 40, związane z wczesnorenesansową przebudową kamienicy gotyckiej. Stanowiły je płytkie, nieckowate jamy o średnicy dochodzącej maksymalnie do 2 m, wtórnie zarzucone gruzem ceglany (Bykowski i in. 2000, s. 106-116). Ich lokalizacja w obrębie przebudowywanej piwnicy świadczy o pozyskiwaniu piasku niezbędnego do prac murarskich bezpośrednio na placu budowy. Z analogiczną sytuacją mieliśmy do czynienia w piwnicach kamienicy przy ul. Ofiar Oświęcimskich 37, gdzie odkryte doły budowlane znajdowały się w ich centralnych partiach i nie naruszały fundamentów kamienicy. Zasypanie dołów stanowił w dużej mierze gruz budowlany. W oparciu o odnalezioną ceramikę naczyniową można wiązać czas ich powstania z przebudową domu na przełomie XV/XVI w. (Guszpit, Limisiewicz 1998, s. 88). Specyfiką rejonu ulicy Ofiar Oświęcimskich jest częste odkrywanie w zasypiskach jam budowlanych, oprócz gruzu, także dużych głazów – otoczków polodowcowych, pochodzących z rozbiórki muru obronnego przebiegającego przez te posesje (Limisiewicz, Wiśniewski 1998, s. 40-41).

Przykładem pozostałości po pracach rozbiórkowych jest ob. 96, zlokalizowany w jednej z piwnic renesansowego budynku z parceli I, w obrębie nowożytniej posesji Łaciarska 62. Jest on przez odkrywców interpretowany jako wkop po rozbiórce ściany wewnętrznego podziału piwnicy (Guszpit, Limisiewicz 1998, s. 50). W przypadku całkowitego zniszczenia konstrukcji przez młodsze fazy zabudowy, wkop fundamentowy może być czasami jedynym reliktem najstarszej fazy budynku frontowego. Z sytuacją taką mieliśmy do czynienia na posesji Wierzbowa 2 (ob. 2 (4)). Domniemany wkop fundamentowy jest pozostałością tylnej ściany budynku frontowego. Pierwotna kamienica przyfrontowa wzniesiona była zapewne w konstrukcji ryglowej, co może potwierdzać duża ilość gruzu szachulcowego i spalenizny

Ryc. 57. Ul. Kacerska Górka 9. Rozmieszczenie dołów budowlanych w obrębie piwnic budynku.

Wg W. Tymciowa (1993)

Abb. 57. Ketzberg 9. Verteilung der Baugruben im Kellerbereich des Gebäudes. Nach W. Tymciów (1993)

w jej zasypie. Po pożarze budynek rozebrano, łącznie z partią fundamentową.

Jamę po wybranym piasku, poprzedzającą chronologicznie budowę kamienicy, odnaleziono w obrębie działki Biskupia 15 (ob. 6(1)). Nie wiemy, czy obiekt ten był związany z działalnością budowlaną na tej parceli, czy na sąsiednich. Doły po wybranym piasku zaobserwowano również w piwnicach kamienic gotyckich, tworzących wschodnią pierzeję ul. Biskupiej (ryc. 52). W piwnicach pierwszego traktu odnaleziono niewielkie i z reguły stosunkowo płytkie, nieregularne jamy, wtórnie zasypane gruzem (Babij i in. 1999, s. 107). Pozyskany z nich piasek był zapewne składnikiem zaprawy murarskiej, wykorzystywanej w trakcie doraźnych i niewielkich remontów. Nieco odmienną sytuację odnotowano w piwnicy tylnego traktu kamienicy Biskupia 6. W jej centralnej partii odnaleziono duży dół o regularnym kształcie (ob. 1). Według autora wybrany z niego piasek wykorzystano w trakcie renesansowej przebudowy kamienicy gotyckiej, podczas której wymurowano ścianę działową w obrębie piwnicy i wykonano nowe sklepienie. Jamę pozostałą po wybraniu piasku zarzucono szczelnie drobnym gruzem ceglanym. Ze względu na jej wielkość można przypuszczać, że stanowiła główne źródło piasku dla opisanych wyżej prac budowlanych (ryc. 58).

Jamy o charakterze budowlanym dość często są odkrywane w piwnicach budynków gotyckich. Zastanawiające jest, że tego typu obiektów nie ma na zapleczach posesji. Zdaniem autora niniejszego opracowania wynika to z faktu, że w obrębie piwnic do-

stęp do czystego piasku był łatwiejszy. W piwnicach z reguły znajdował się on tuż pod posadzką, o ile taka istniała, zaś na zapleczach działek mieszczańskich odkładała się w czasie ich użytkowania często wielometrowa warstwa utworów antropogenicznych, powstałych na stropie gleby pierwotnej. Utrudniało to dostęp do piasków wykorzystywanych w budownictwie. Powstałe w ten sposób jamy użytkowano różnorako. Część z nich służyła jako doraźne magazyny gliny, szczególnie przydatnej przy budowie domów o szachulcowym wypełnieniu ścian. Niektóre były używane jako doły na wapno, będące składnikiem zaprawy murarskiej. Jednak większość była od razu zasypywana wszelkiego rodzaju śmieciami i gruzem budowlanym.

Z ciekawą sytuacją mamy do czynienia na zapleczu domu gotyckiego z posesji Zaulek Niski 29. Do tylnej ściany tarczowej budynku dostawiony został aneks o wymiarach 2,8 x 3 m. Zbudowano go z gruzu ceglanego i otoczków, spojonych czystym wapnem. Przy dnie tego obiektu odnaleziono warstwę wapna, co pozwala sądzić, że pierwotnie służył on jako dół do gaszenia wapna, wykorzystywanego do celów budowlanych. Chronologia tego dołu wiązana jest z późnogotycką przebudową kamienicy (Lissak i in. 1993, s. 65-66). Wyjątkowy jest tu fakt bardzo starannego przygotowania dołu do gaszenia wapna. Wapiennik, w postaci wkopanej w podłoże beczki (ryc. 59), odkryto w piwnicy pierwszego traktu kamienicy przy ul. Biskupiej 2 (Babij i in., 1999, cz. 1, s. 37).

Na parcelach mieszczańskich odkryto także obiekty, których funkcja wiązana jest z produkcją

Ryc. 58. Ul. Biskupia 6, ob. 1 (2) – dół budowlany zasypany wtórnie gruzem. Fot. P. Guszpit
Abb. 58. Bischofsgasse 6, Ob. 1 (2) – Sekundär mit Bauschutt zugeschüttene Baugrube. Foto P. Guszpit

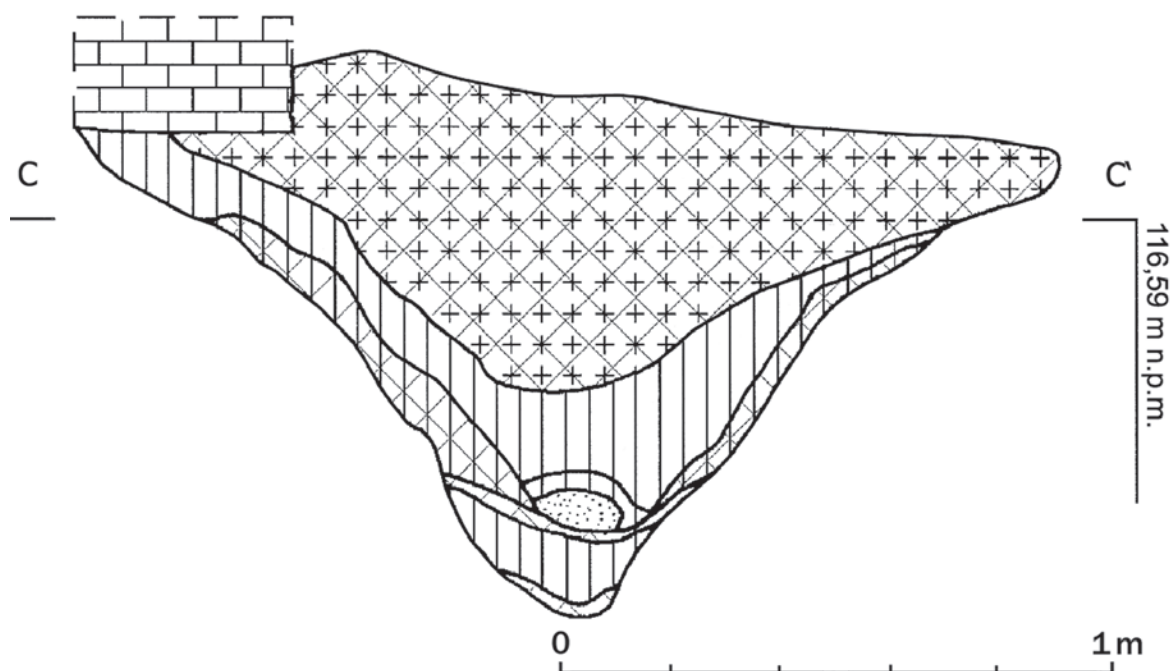
Ryc. 59. Ul. Biskupia 2, sektor 1, ob. 5 – beczka (wapiennik) po wyeksplorowaniu. Fot. P. Guszpit
 Abb. 59. Bischofsgasse 2, Sektor 1, Ob. 5 – Tonne mit Kalk nach dem Ausleeren des Inhalts. Foto P. Guszpit

rzemieślniczą. Obecność warsztatu rzemieślniczego jest sugerowana przez archeologów głównie przy odkryciach dużej ilości wyrobów, półfabrykatów lub też odpadów produkcyjnych, znajdujących głównie w obiektach o charakterze śmietniskowym³⁷. Dla naszych rozważań największe znaczenie mają obiekty, których funkcja może być łączona bezpośrednio z procesem produkcji.

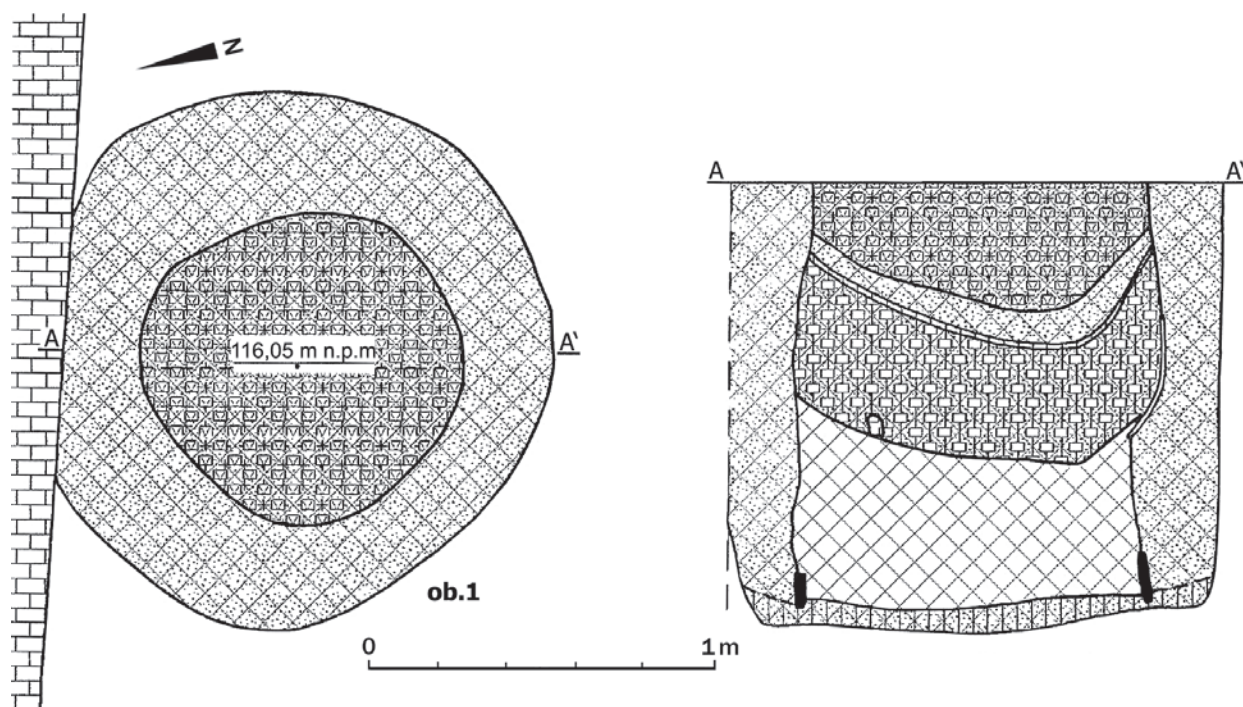
Zacniemy od obiektów określanych przez odkrywców jako jamy garbarskie. Rów o długości 5,5 m, czasowo wypełniany wodą, znajdował się w krańcowej partii parceli Kacerska Górka 15/Nowa 38. Jego ściany wylepione były gliną, a w partii przydennej znajdowała się warstwa rozłożonej kory, przypuszczalnie pozostałość garbnika używanego w procesie obróbki skór (ryc. 60). Wodę do celów garbar-

skich pozyskiwano ze znajdującej się nieopodal studni (Bykowski i in. 2000, s. 61-62). Rozmiarami i konstrukcją obiekt ten wyróżnia się spośród kilku pozostałych, zaliczonych do jam garbarskich. Na zapleczu posesji Wierzbowa 2 odnaleziono wkopaną w ziemię beczkę o średnicy około 0,9 i wysokości co najmniej 1,3 m. Jej związek z obróbką skóry określają odnalezione w wypełniku resztki kory i ścinki drewna, interpretowane jako pozostałości garbnika (ryc. 61). Czas jej użytkowania przypada na XIII/XIV- początek XIV w. Znajdowała się ona w około 2/3 głębokości parceli, na początku strefy, którą można określić jako gospodarczą. Na parceli tej odkryto jeszcze jeden obiekt o podobnej konstrukcji. W obrębie sektora 4 znaleziono beczkę umieszczoną w szalowanym drewnem prostokątnym wkopie, w odległości zaledwie 6 m od frontu posesji. Chronologia tego obiektu została określona na XV-XVI stulecie (Babij i in. 2001). W związku z odnalezieniem tak nielicznej grupy obiektów, których funkcję wiąże się z produkcją garbarską, trudno mówić o jakimś specyficznym modelu rozmieszczania tego typu obiektów w obrębie parceli. Dwa z nich odnaleziono w końcowych partiach działek, w bezpośredniej bliskości innych obiektów gospodarczych, a jeden w partii frontowej. Taka lokalizacja była możliwa tylko dlatego, że w czasie funkcjonowania kadzi garbarskiej nie istniał na tej posesji budynek przyfrontowy.

³⁷ Najlepszym tego przykładem jest odkrycie liczego zespołu figurek ceramicznych, stanowiących odpady produkcyjne, w obiekcie (ul. Kacerska Górka, ob. 3) interpretowanym jako chłodnia i wtórnie wykorzystanym do składowania śmieci (Bykowski i in. 2000, s. 201). Zespół ten, datowany na 1. połowę XV w. został ostatnio szczegółowo opracowany przez T. Borkowskiego (2004). Odkrycie znane jest autorowi z autopsji. Obiekt zawierający figurki znajdował się w obrębie ulicy Kacerska Górka, w miejscu, gdzie stanowiła ona ulicę przymurną muru obronnego z 1. połowy XIV w. W trakcie badań wykopaliskowych nie udało się odnaleźć bezpośredniego miejsca produkcji. Posesja, do której najprawdopodobniej należał opisany powyżej obiekt została zniszczona przez wczesnonowoczesną rozbudowę zewnętrznego pasa umocnień miejskich.

Ryc. 60. Ul. Kacerska Górka 15/ Nowa 36, ob. 3 (1) – rów (jama garbarska). Przekrój poprzeczny. Wg K. Bykowskiego i in. (2000)
Abb. 60. Ketzerberg 15/ Neue Gasse 36, Ob. 3 (1) – Graben (Gerbergrube). Profil. Nach K. Bykowski et alii (2000)

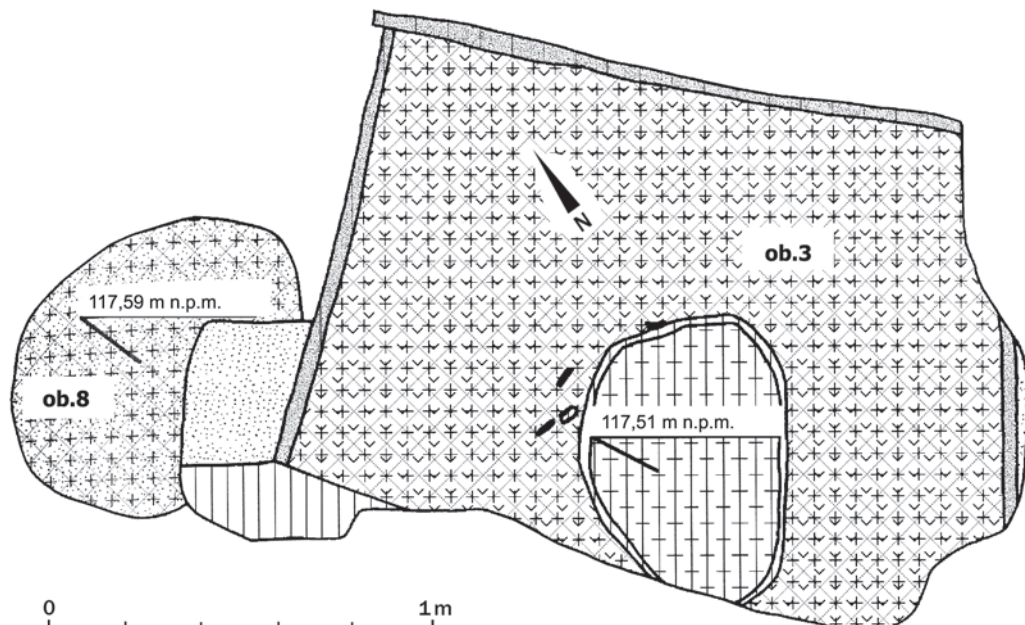

Ryc. 61. Ul. Wierzbowa 2, sektor 2, ob. 1 – jama garbarska. Rzut i profil. Wg M. Babija i in. (2001)
Abb. 61. Weidenstraße 2, Sektor 2, Ob. 1 – Gerbergrube. Grundriss und Profil. Nach M. Babij et alii (2001)

Innym rodzajem działalności produkcyjnej, w której wykorzystywano beczki, było piwowarstwo. Pozostałości beczek, interpretowane jako kadzie piwowarskie, odnaleziono w obrębie posesji Kacerska Górka 17-19/ Nowa 40 (ryc. 29, 40). Beczki te znajdowały się w obrębie piwnicy budynku wzniesionego w konstrukcji szkieletowej. Sam budynek zapewne miał charakter mieszkalny, a jego piwnica gospodarczo-magazynowa. Odkrycie pozostałości beczek w piwnicy świadczy według odkrywców o możliwości prowadzenia produkcji piwowarskiej (Bykowski i in. 2000, s. 76-77). Jednak według M. Golińskiego (1995, s. 35) na omawianej parceli nie mogła być prowadzona produkcja piwowarska, ponieważ teren ten w średniowieczu pozbawiony był przywileju piwowarstwa.

Na interesującym nas terenie bardzo rzadko spotyka się wolno stojące piece. Jedyny taki obiekt znaleziony został na posesji Kacerska Górka 17-19/ Nowa 40. Piec (ob. 3 (3)) i towarzysząca mu jama przypieczowa (ob. 8 (3)) miały bardzo starannie wykonaną konstrukcję (ryc. 62). Piec zbudowano we wkopie, którego zasięg wyznaczała drewniana rama o wymiarach 1,4 x 2,54 m. W partii centralnej znajdował się gliniany tok paleniska o owalnym kształcie i wymiarach 0,55 x 0,75 m. Jama, w której przechowywano popiół wygarnięty z pieca, znajdowała się na zachód od niego i miała średnicę około 0,8 m (Bykowski i in. 2000, s. 96-101). Nie mamy pewności czy obiekt ten był ulokowany pod gołym niebem, czy

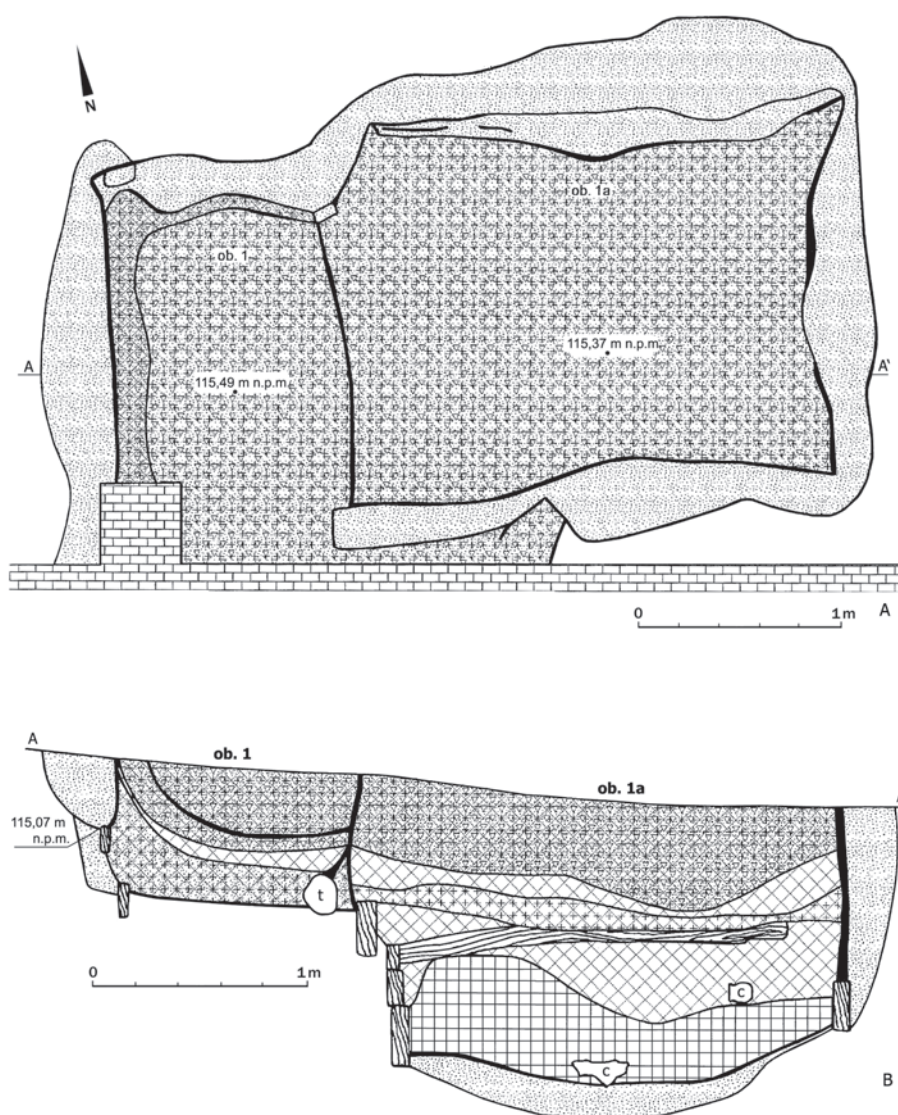
też znajdował się w obrębie jakiegoś budynku. Pewną wskazówką, sugerującą raczej drugie rozwiązanie, jest obecność relikwów budynku naziemnego (szopy? – ob.2 (3)), odnalezionych w najbliższym sąsiedztwie. Oba obiekty datowane są na przełom XIII i XIV stulecia. Nie można też jednoznacznie stwierdzić, że piec powiązany był z działalnością rzemieślniczą. Jego usytuowanie w znacznej odległości od budynków przyfrontowych, w gospodarczej strefie posesji, w pobliżu czy też w obrębie jednego z budynków zatylnych pozwala sądzić, że mógł on być wykorzystywany nie tylko do gotowania potraw. Piec o podobnej konstrukcji odkryto w trakcie badań wykopaliskowych na placu budowy klasztoru Dominikanów we Wrocławiu. Ze względu na odnalezienie w jego rozwalisku grudek miedzi, uznano go za pozostałość pracowni odlewniczej (Piszczałowski i in. 1993, s. 46-48). Zespół urządzeń ogniowych z 2. połowy XIII w., w postaci otwartych palenisk i pieców kopułkowych, odnaleziono na zapleczach działek przy ul. Kościuszki w Środzie Śląskiej. Nie stwierdzono jednak prowadzenia tam żadnej działalności produkcyjnej. Najprawdopodobniej były to wolno stojące piece kuchenne, być może posiadające jakiś rodzaj prowizorycznego zadaszenia (Berdula, Czajka 1992, s. 113-122). Gliniano-ceglany piec kopułkowy znaleziono również na zapleczu budynku frontowego przy ul. Więziennej 10 we Wrocławiu. Jego chronologia została wyznaczona na wiek XV (Buśko 1999a, s. 209-210).

Ryc. 62. Ul. Kacerska Górka 17-19? Nowa 40, Piec (ob. 3) i jama przypieczowa (ob. 8). Wg K. Bykowskiego i in. (2000)
Abb. 62. Ketzerberg 17-19? Neue Gasse 40, Ofen (Ob. 3) und Ofengrube (Ob. 8). Nach K. Bykowski et alii (2000)

Z działalnością metalurgiczną związany był obiekt nr 1, odkryty w obrębie posesji Zaulek Niski 39, i przez odkrywców opisany jako płuczka, do której wodę pobierano zapewne z pobliskiej fosy lub z odnalezionej nieopodal studni (Piwko, Romanow 1993, s. 74). Domniemana płuczka miała kształt nieregularnej jamy, zawierającej grudy rudy darniowej i żużla żelaznego, i ułożona była w około połowie głębokości posesji. Jej chronologia jest bardzo wczesna – przełom pierwszej i drugiej tercji XIV w. Tak więc produkcja rzemieślnicza na tej posesji poprzedzałaby moment wzniesienia budynku przyfrontowego, co nastąpiło około połowy XIV stulecia. Nie

mamy zatem pewności czy obiekt ten jest rzeczywiście związany z parcelą mieszczańską, czy też może jego powstanie i użytkowanie wiązać należy raczej z fazą przedparcelacyjną, kiedy teren ten stanowił fragment przedmurza XIII-wiecznego systemu fortyfikacyjnego. Archeologiczne ślady obróbki żelaza odnaleziono na przeciwnym krańcu wrocławskiego miasta średniowiecznego. Na posesjach przy ul. św. Mikołaja 24-25 w XIV w. uzdatniano żelazo dymarkowe do dalszej obróbki (Jastrzębski in. 2001, s. 339)³⁸. Na ślady produkcji metalurgicznej natrafiono również w obrębie posesji Wierzbowa 3 (ryc. 63). W jednej z wolno stojących na jej zapleczu piwnic

Ryc. 63. Ul. Wierzbowa 3, sektor 2. Kloaka (ob. 1a) wkopana w starszą ziemiankę (ob. 1). Rzut i profil. Wg M. Babija i in. (2001)
Abb. 63. Weidenstraße 3, Sektor 2. Kloake (Ob. 1a) in der älteren Erdgrube (Ob. 1). Grundriss und Profil. Nach M. Babij et alii (2001)

³⁸ Na magazyn rudy darniowej natrafiono również w trakcie badań przy ul. Więziennej (niepublikowane badania znane autorowi z autopsji).

(ob. 1 (2)) odnaleziono tygle odlewnicze i półfabrykaty przedmiotów brązowych (Babij i in. 2001, s. 20). Nie wiemy, czy produkcja odlewnicza miała miejsce bezpośrednio w tym obiekcie, czy stanowił on jedynie magazyn.

Podsumowując rozważania na temat zagospodarowania zatylnych partii działek mieszczańskich, możemy stwierdzić, że umieszczano tam obiekty o różnej funkcji. Zaliczamy do nich w pierwszym rzędzie obiekty związane z dystrybucją i pozyskaniem wody oraz z pozbywaniem się nieczystości. Liczne studnie, występujące prawie na całym badanym obszarze, lokalizowano w tylnej – gospodarczej strefie posesji. Uzupełnieniem studni od 2. połowy XIV w. były ceramiczne wodociągi i towarzyszące im rzępie. Odnogi wodociągów prowadzone były czasami do poszczególnych działek. Lokalizacja rzępi wydaje się podobna do rozmieszczenia studzien. W XVI stuleciu system wodociągów rozbudowano, a rury ceramiczne zastąpiono drewnianymi. Poprzez system rzępi, zbudowanych na wrocławskich placach i ulicach, woda rozprowadzana przez wodociągi była ogólnie dostępna, czasami jednak nadal doprowadzano ją bezpośrednio na zaplecze posesji mieszczańskich (Piekalski 2004, s. 12-16).

W początkowych fazach zagospodarowania poszczególnych działek bardzo często pojawiały się dość długo funkcjonujące w jednym miejscu kloaki. Budowano je z reguły w pobliżu budynku frontowego. Na parcelach graniczących z fosą miejską zlokalizowane były zwykle tuż przy niej. Znamy też przykłady wykorzystania starych studni jako kloak, poprzez przebudowę ich górnych partii. Zmiana miejsca lokalizacji kloaki wymuszana była najczęściej rozbudową domu przyfrontowego. Nieczystości i śmieci pozbywano się, zasypując nimi doły bądź jamy znajdujące się w obrębie posesji, takie jak zamulone studnie czy doły pozostałe po rozebranych obiektach typu ziemiankowego. Obecność rowów odwadniających po obu stronach wewnętrznej fosy była zapewne podyktowana potrzebą przystosowania tych terenów do celów mieszkaniowych. Możemy je traktować jako inwestycję komunalną, poprzedzającą czas parcelacji, bądź też jako wspólne działanie grupy posiadaczy działek położonych przy fosie. Rynsztoki w obrębie parcel budowano sporadycznie. Funkcję melioracyjną pełniły zapewne wkopane w podło-

że beczki bez den. Na posesjach po obu stronach wewnętrznej fosy zlokalizowano takie beczki przy ich tylnych granicach.

Liczną grupą obiektów odkrywanych z reguły w krańcowych partiach parcel są budynki zatylne i obiekty magazynowe w formie ziemianek czy też półziemianek. Pojawiają się one również we wcześniejszych fazach zagospodarowania poszczególnych posesji. Funkcja i konstrukcja budynków zatylnych była różnorodna i wynikała zapewne z potrzeb, a także ze stopnia zamożności właścicieli poszczególnych działek. Rozpoznano budynki drewniane bez piwnic i podpiwniczone, a także, choć sporadycznie budynki murowane (przynajmniej w partii fundamentowej). Niewielkie obiekty typu półziemiankowego czy też ziemiankowego często poprzedzały wzniesienie budynku zatylnego. Nieliczne obiekty, których funkcję trudno prawidłowo zinterpretować, określono mianem magazynów żywności. Mają one postać jam zasobowych, chłodni – skrzyń wkopanych w podłoże, a czasami beczek lub koszy. Chronologia takich obiektów jest z reguły bardzo szeroka, a ich lokalizacja w obrębie poszczególnych posesji ogranicza się do tylnej strefy gospodarczej.

Obiekty związane z placem budowy – wybierzyska piasku, doły na wapno i glinę, odkrywane w obrębie już istniejących budynków, należy więc wiązać z kolejnymi rozbudowami czy też remontami poszczególnych kamienic. Bardzo nieliczne spośród obiektów odkrywanych na zapleczach działek można powiązać z produkcją rzemieślniczą. Należą do nich jamy garbarskie, być może kadzie piwowskie, płuczki rudy żelaza i piece. Chronologicznie obiekty gospodarcze należą często do najstarszego horyzontu zagospodarowania posesji i poprzedzają nawet budowę domu przyfrontowego. Obserwacja rozmieszczenia poszczególnych typów obiektów w obrębie parcel prowadzi do wniosku, że decydującą rolę miały tutaj warunki miejscowe, w znacznym stopniu indywidualne dla każdej posesji. Można zaobserwować jednak pewną powtarzalność lokalizacji, np. dla kloak lub budynków zatylnych. Ze względu na niedostateczny stan badań zaplecza posesji, problemów dostarcza nam dokładne datowanie poszczególnych obiektów, a także prawidłowa interpretacja ich funkcji, często jedynie hipotetyczna i dyskusyjna³⁹.

³⁹ Problem ten dotyczy obiektów nawet tak typowych konstrukcyjnie jak studnie.